

Feldmár Sándor

Életrajz

Feldmár Sándor együtt él feleségével, Feldmár Irénkével egy takaros kis családi házban Dunaszerdahelyen. A folyosó és a konyha falain elhelyezett családi fényképek sokat elárulnak Feldmárék boldog családi életéről és a szeretetről, amelyet az öregecske házaspár a gyermekei, unokái és dédunokái iránt táplál. Feldmár úr nagyon kedves és vidám ember. Magas kora ellenére is nagyon élénk, és szinte pezseg benne az élet. Boldog házasságban él, feleségével kiegészítik egymást. Feldmár úr nyitottan beszélgetett velünk minden témáról. Az interjú három ülés alatt készült.

Apai nagyapám, Feldmár József Vámosfaluban született, nem emlékszem, mikor [Vámosfalu - az egykori Pozsony vm. dunaszerdahelyi járásában lévő kisközség volt, Trianon után Csehszlovákiához került; ma: Horné Mýto. - A szerk.]. Az apai nagyanyámat, Feldmár Józsefné lány korában Feldmár Johannának hívták. Nagymama Csallóközkürtön [Pozsony vm., szlovákul Ohrady. - A szerk.] született, valószínűleg 1860-ban. Nem tudom, hol ismerkedtek össze, de összeházasodtak, és Vámosfaluban telepedtek le.

Nagyapám egy kis fűszerüzletet nyitott Vámosfaluban, a családi ház utolsó helyiségében. A boltocskában élelmiszert és fűszereket árultak. Emlékszem, hogy a fűszert kis fiókokban tárolták. Az árut Dunaszerdahelyről hordták Vámosfaluba. Többnyire a nagymama dolgozott a boltban. Először elég jól ment nekik, mert ez volt az egyetlen fűszerüzlet a faluban. Később nyílt egy másik bolt is. Nagypapa tágas udvartartásról gondoskodott. Körülbelül másfél hektár szántóföldön leginkább gabonát, kukoricát és árpat termelt [lásd: a földművelés szerepe]. A búzából lisztet őröltek saját használatra, a maradék gabonával pedig a baromfit etették.

Az apai nagyszüleim egymással németül, de a gyermekeikkel kizárólag magyarul beszéltek. Sajnos, az apai nagyapámat nem ismertem, azt sem tudom, hogyan nézett ki. Korábban halt meg, az első világháborúban esett el. Nagymama alacsony, erőtlen zsidó asszony volt. Nagyon egyszerű falusi öltözetet viselt. A blúzákat mindig a szoknyájába tűrtte. Alsószoknyát is viselt. Amikor zsidó templomba vagy imaházba készült, rendszerint bekötötte a fejét kendővel, ugyanis zsidó férfiak és nők sosem mentek zsinagógába hajdonnővel [lásd: paróka]. Öregkorában is nagyon tiszta, szorgalmas és egészséges volt.

Feldmár nagyszüleim egy sarokházban laktak, amely az egyik névtelen vámosfalusi utca elején épült. A házban egy kis folyosó kötötte össze a két szobát a konyhával. A végében egy üzlethelyiség volt. Nagyapám halála után öten laktak a házat: nagymama és lánya [Haár Mórincé, született Feldmár Rozália] a férjével, Haár Mórival és két gyermekével - Irénkével és Jósikával. A

háznak nagyon egyszer? berendezése volt. A konyhában egy asztal állt székekkel. Az ágyat esténként széthúzták, és a két kisgyerek ott hajtotta le a fejét. Azt hiszem, nagymama is a konyhában aludt, vigyázott a gyerekekre. Rózsi néni a férjével együtt a hálósobában pihent meg. A második világháború el?tt még fával f?töttek a t?zhelyen. Haár Móric részért vágta ki a fát az erd?ben, amely az uradalom tulajdonában volt. A favágó kapta a r?zsét, amellyel aztán egész télen tüzelt. A fa törzsét a vastag ágakkal együtt az uradalom tartotta meg magának. A második világháború el?tt kizárólag petróleumlámpával világítottak. Fürd?szoba híján az el?szobában mosakodtak mindannyian. Az udvaron egy nyitott kút állt, onnan hordták a vizet. A mellékhelyiség is kint állt a szabadban. Nagyszüleim szegény emberek voltak. Nem volt cselédjük vagy szolgájuk, maguk gondoskodtak az udvartartásról és másfél hektáros szántóföldjük?l.

Nagyapám nem volt nagyon vallásos. A feleségét?l és az édesapámtól tudom, hogy egyszer? neológ zsidó ember volt. Nagymama vallásosabb, istenhív? asszony volt. Minden reggel és este imádkozott. A nagyszül?k betartották a kóser konyhát. Csak az a baromfi számított kósernek, amelyet helyesen, a zsidó törvények szerint vágott le a sakter. A sakter egy nagyon éles pengével, egy mozdulattal elvágta a baromfi torkát, hogy ne szenvedjen. Vámosfaluba, [Csallóköz]Kürtre és más környez? falvakba hetente vagy kéthetente bejárt Dunaszerdahelyr?l egy alistáli származású sakter [Alistál - Pozsony vm.-ben lév? kisközség volt, szlovákul Dolný ?tál - A szerk.]. Ezenkívül a falusi zsidók a dunaszerdahelyi "sachtplatzra" is hordták az állatokat. A saktert a zsidó hitközség alkalmazta, amelynek minden tag adót fizetett, de rendszerint minden levágott baromfi után is kapott egy kis pénzt a zsidó emberekt?l. Nagymama külön zsíros és tejes edényeket használt, amelyeket egymástól elkülönítve tároltak a kredencben [lásd: étkezési törvények; kóser háztartás]. Ezenkívül volt egy külön pészahálja is [azaz: szédertál; lásd: Pészah; széder], ami csak Pészah alatt került le a padlásról. Ez az edény formájában nem különbözött a többit?l, viszont csak a Pészah alatt táltak benne. Nagymama sosem evett közvetlenül zsíros étel után tejeset és fordítva [A húst és a tejfélét a kóser háztartásban szigorúan elkülönítik, hús és tejnem? fogyasztása között el kell telnie bizonyos id?nek. Hogy mennyinek, az helyenként változó ("Minden folyónak megvan a maga sodra" - áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak el? a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) - mivel azok hamarabb megemésztdnek - fél órával következhet húsos étel. - A szerk.].

Az apai nagyszüleim rendszerint megtartották a zsidó ünnepeket. Minden pénteken este a nagymama gyertyát gyújtott az ünnepi vacsora el?tt, így üdvözölte az eljövend? szombatot. Az ünnepélyesen megterített asztalnál helyet foglalt az egész család. Szombaton sosem gyújtottak tüzet, gyertyát és lámpát sem [lásd: szombat; szombati munkavégzés tilalma]. Ezen a napon nem végeztek nehéz munkát, nem dolgoztak a földeken, csak azt tették, ami a legszükségesebb volt a házon belül. A leggyakoribb szombati étel a húsleves volt, amelyb?l kivették a megf?tt szárnyasaprólékot, és petrezselyem- vagy paradicsomszósszal tálták. Sólet csak néha került az ünnepélyesen megterített asztalra. Inkább a dunaszerdahelyi zsidókra volt ez jellemz?. Vámosfaluban a sóletot otthon sütötték a süt?ben. El?ször megf?zték a babot, majd egy tálban megkeverték tojással, baromfinyakakkal vagy füstölt hússal, és megsütötték. Vámosfaluban csupán két zsidó család élt. El?fordult, hogy nagymamám pénteken vagy szombaton vendégül látott valamilyen szegény zsidó embert. A második világháború el?tt több ruszin zsidó [lásd:

Kárpátalja] koldus élt Dunaszerdahelyen és a környékén [lásd: snorrer].

Az apai nagyszüleim nagyon ritkán jártak zsinagógába, mert a faluban nem épült zsinagóga és zsidó imaház sem. A nagyünnepek alatt a vásárúti zsidó imaházat látogatták [Vásárút - Pozsony vm. Dunaszerdahelyi járásában lévő kisközség volt. Szlovák neve: Trhové Mýto. - A szerk.]. A vámosfalusi zsidók a nyárasdiakkal együtt gyalog tették meg az utat a vásárúti imaházba [Két egykor Pozsony vm.-ben, majd Komárom vm.-ben lévő kisközség, Alsónyárasd és Felsőnyárasd 1940-ben végrehajtott egyesítéséből jött létre Nyárasd, szlovákul Topoľníky. - A szerk.]. Jeles ünnepnapon vagy böjt alatt a nagymamám már előző nap elment Vásárútra, és az imaházban ülve töltötte az éjjelt. Jom Kipur alatt böjtöt tartott egész nap. A nap nagyobb részét az imaházban töltötte. Újév [Ros Hásáná] napján is imaházba mentek a nagyszülők. Purim alatt nagy ünnepséget tartottak az imaházban, és a zsidó gyerekeket rendszerint almával ajándékozták meg.

A nagypapa egyszeri parasztember volt, nem volt tagja semmilyen politikai vagy kulturális szervezetnek. Sajnos nem tudom, milyen politikai nézeteket vallott, mert nem ismertem, és a nagymamám sosem mesélt ilyesmiről.

Az apai nagyszüleimnek csak jobb oldalról voltak szomszédjaik, mivel sarokházban éltek, az első házban az utcában. Jávorcsikékre még én is emlékszem. Keresztények voltak, de nagyon jól kijöttek a nagymamával, gyakran meglátogatták egymást. Jávorcsik bácsi munkásember volt. Ezenkívül nagymama a férje testvérével, Feldmár Lipóttal tartotta a faluban a kapcsolatot. Hetente egyszer összejöttek beszélgetni. Amikor valamelyikük megbetegedett, akkor meglátogatták egymást. Feldmárék [azaz: Feldmár Lipótéék] vendéglőt nyitottak Vámosfaluban. Több hektár szántóföldön gazdálkodtak. A holokauszt alatt megszöktek Kanadába. A gyermekei közül Feldmár Ignácra emlékszem, aki az önkéntes tűzoltókat támogatta. Úgy tudom, a lánytestvére, Feldmár Sára egy Sánta nevű fiatalemberhez ment férjhez. Fiuk, Sánta Pál Budapesten tanult pedagógiát.

Az apai nagyszüleim testvéreire sajnos nem nagyon emlékszem. Olyan régen volt már, hogy nem tudom őket egyáltalán visszaidézni. Apai nagyanyám, Feldmár Józsefné gyakran emlegette, hogy a nagypapa az első világháborúban harcolt, és elesett valahol a fronton. Nagymamámat deportálták, Auschwitzban halt meg 1944-ben. 84 éves volt.

Az anyai nagyapámat Gross Jánosnak hívták. Dunatúrákén született, de sajnos nem tudom, mikor [Dunatúrka - Pozsony vm. dunaszerdahelyi járásában lévő kisközség, melynek 1910-ben mindössze 220 lakosa volt. Ma: Dunajský Klatov - A szerk.]. A nagymamámat Gross Helenának hívták. A lánykori nevére sajnos nem emlékszem [Megjegyzendő: Gross Helena, azaz Helena Gross az asszonyneve volt a szlovák névhasználati szokásnak megfelelően, azaz az asszonynevét a férj vezetéknévéből és az asszony keresztnévéből áll össze. - A szerk.]. Gross nagypapa földműveléssel foglalkozott, saját maga gondoskodott kis udvartartásáról és a földekről. Nagymama háztartásbeli volt.

Az anyai nagyszüleim magyarul beszéltek egymással, de tudtak németül is. Nagyapámat nem ismertem, és nagyanyámra sem emlékszem nagyon, mert kisgyerek voltam, amikor meghalt. Öregkorában kis termetű, soványka asszony volt, körülbelül 55-60 kilós lehetett. Sokat betegeskedett a karjával, Pozsonyban is kezelték. Csak arra emlékszem, hogyan mentünk érte a dunaszerdahelyi állomásra konflissal [lovassal - A szerk.], amikor hazaengedték a kórházból. A nagymamám nagyon egyszeri ruhát viselt, mindig szoknyában járt. Amikor zsinagógába vagy

imaházba ment, rendszerint bekötötte a fejét kendővel.

Az anyai nagyszüleim [duna]torként házáról sajnos nem tudok mesélni, mert sosem jártam ott. Nagypapám halála után nagymama Nyékvárkonyra [Ma: Vrakú? - A szerk.] költözött a szüleimhez.

Fogalmam nincs, mennyire volt vallásos zsidó az anyai nagypapám, mert nem ismertem. Anyai nagyanyám, Gross Helena nem volt annyira vallásos asszony, mint a dunaszerdahelyi zsidó asszonyok. A szombatot és a többi jeles zsidó ünnepet biztos megtartotta. Kóser konyhája volt, és külön zsíros meg tejes edényeket, de húsvéti [pészahi] edényt is használt. Több mint valószínű, hogy Dunatorkésre is járt egy sakter, de az anyai nagyszülők életmódjára nem emlékszem annyira. Dunatorkésen kevés zsidó élt, és a faluban nem épült imaház. Ezért a nagymama ritkábban látogatott el zsinagógába vagy imaházba. Sajnos, fogalmam nincs, melyik városban vett részt az ünnepi szertartásokon.

Az anyai nagyszüleim testvéreire nem emlékszem. Anyai nagypapám, Gross János otthon halt meg az első világháború alatt. Azt sem tudom pontosan megmondani, mikor halt meg az anyai nagyanyám, Gross Helena. Az anyai nagyszüleimet a dunaszerdahelyi zsidó temetőben temették el [lásd: temetés; temető]. A sírkövükön magyar és héber felirat olvasható. A héber szavakat nem tudom elolvasni, mert pontok nélkül írták, és ez a fajta írás idegen számomra. [A héber írásban nem jelölik a magánhangzókat. Amikor a héber írástudás erősen hanyatlani kezdett azután, hogy a rómaiak az 1. században kiűzték a zsidókat Izraelből, a rabbik az olvasás megkönnyítése érdekében kifejlesztették az ún. nikkudimokat, azaz pontok rendszerét. A mássalhangzók fölé vagy alá írt pontok jelzik az ejtendő magánhangzókat - az ilyen szöveget pontozott szövegnek hívjuk. - A szerk.] Egy ismerős árulta el nekem, hogy a nagypapa sírkövén az áll, hogy igazságos és adakozó ember volt.

Nyékvárkonyon nőttem fel [Nyékvárkony - Az interjúalany születése idején, 1915-ben ilyen nevű község még nem létezett. 1940-ben jött létre Csallóköznyék és Várkony egyesítésével, és ekkor Komárom vm.-hez tartozott. Az 1910-es népszámlálás idején Csallóköznyék Pozsony vm. dunaszerdahelyi járásához tartozott, lakóinak száma 650 fő volt; Várkony ugyancsak Pozsony vm. dunaszerdahelyi járásához tartozott, valamivel népesebb, 870 lakossal rendelkezett kisközség volt. - A szerk.]. A zsidó lakosság nagyobb része városokba tömörült, vidéken eléggé szétszóródottan éltek a zsidók. Nyékvárkonyon csak két zsidó család telepedett le: a Feldmárok [az interjúalany családja - a szerk.] és Spinnerék. Spinnerék közel laktak hozzánk, olyan 30-40 házzal odébb. Hasonlóan mint az apám, földműveléssel foglalkoztak, és tágas udvartartásról gondoskodtak. Nem voltak annyira vallásosak, a nagyünnepeket megtartották, de nem éltek szigorúan a zsidó hagyományok és törvények szerint. A Spinner szülők a holokauszt alatt haltak meg valamelyik koncentrációs táborban, de a gyermekeik túléltek, és Izraelbe emigráltak.

A falusi zsidóság nem tartotta be szigorúan a zsidó hagyományokat, mert nem is volt annyira módja hozzá. Imaházba vagy zsinagógába csak Borsre vagy Dunaszerdahelyre járhattak be [Bors Pozsony vm.-ben lévő nagyközség volt 2800 főnyi lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került, Gabčíkovo. - A szerk.]. A távolság miatt többnyire csak a nagyünnepek alatt látogatták meg a várost. A gyerekek Dunaszerdahelyen tanultak héberül imádkozni. Egy szegény zsidó tanárhoz jártak, aki az imádságon kívül zsidó történelmet is tanított nekik egy kis pénzért.

Néha ellátogattunk a dunaszerdahelyi imaházba is, amely a mostani Komenského utcán állt. Dunaszerdahelyen a zsidók többsége ortodox volt, de a városban éltek neológ zsidók is. Az ortodox zsinagóga a Juda Aszád téren állt [lásd: Dunaszerdahely]. Juda Aszád egy nagyon híres rabbi és tudós volt. Én nem ismertem, sokkal öregebb volt nálam. Az ortodox zsinagógában el volt különítve a férfi rész a nőiét. A nők az emeleten imádkoztak, ahol körülbelül négy padosorban ülhettek. A második világháború alatt az épületet lebombázták, és a lakosok széthordták a téglákat. Az imaház később épült ebben az utcában [Komenského utca]. A második világháború alatt cipraktárnak használták, és a háború után szétbontották. Az építész, aki a környező üzleteket tervezte, a templom gömbölyű formáit beletoldotta az épületekbe. A mikve szintúgy a mostani Juda Aszád téren volt. A városi zsidó fiúk a héderben tanultak felsőbb fokon vallástant. Többnyire olyan családokból származtak, amelyek meg tudták fizetni ezt az iskolát, de akadt köztük szegényebb gyerek is. Aki a héderben tanult, az később nagyon vallásos zsidó, rabbi vagy sakter lett. A zsidó iskola csak annyiban különbözött az állami iskolától, hogy a diákok ivritül is tanultak, és megismerkedtek a zsidó történelemmel is. A zsidó gyerekek ugyanúgy részesültek magyar és szlovák oktatásban, mint azok a gyerekek, akik állami iskolába jártak.

A második világháború előtt több rabbi tevékenykedett Dunaszerdahelyen. A rabbik általában egy házban laktak a zsinagóga mellett a Juda Aszád téren. Katz rabbira tisztán emlékszem [Oser Anszel Katz a dunaszerdahelyi ultraortodox zsidó hitközségnek, más néven Ádász Jiszáraelnek volt a rabbija. Smuel Lévi Weinberger rabbi halála után a dunaszerdahelyi ortodox hitközségen belül 1927-ben vita keletkezett utódja ügyében. A tagság egy része az elhunyt rabbi fia, Hillel Weinberger mellett kardoskodott. A hitközség néhány tagja azonban nem volt teljesen meggyőződve Hillel rabbi vallásosságáról, ezért az eddigi egységes dunaszerdahelyi zsidóság két ortodox közösséget alakított. Az eredeti ortodox hitközség élén Hillel Weinberger, az újonnan megalakult ultraortodox hitközség élén pedig Oser Anszel Katz állt. - A szerk.]. Stramm, szakállas ember volt, és pajeszt is hordott. Kaftánban járt, kapedlit és az utcán fekete kalapot viselt. A szertartást héberül tartotta [lásd: bibliai héber], de beszélt ivritül, magyarul és németül is. Dunaszerdahelyen lakott, mégpedig ott, egy blokkban. A ház pincéjében rendszerint bóherok sütötték a maceszt az egész hitközség részére. Én is jártam abban a pincében. Az egyik bóher hajtotta a gépet, a másik meg rakta bele a tésztát. A bóherok pajeszt viseltek. A zsidó vallást tanulmányozták, rabbinak tanultak.

Dunaszerdahelyen több sakter lakott, nem tudom pontosan, hogy hány. Némelyik sakter betöltötte a kántor tisztségét is, és ismét szokott imádkozni a zsinagógában vagy az imaházban. A dunaszerdahelyi zsidó hitközségeknek volt ellenőrző bizottsága, pénztárosa és szolgálója, aki a postát kézbesítette. Ezek a tisztviselők rendes fizetést kaptak. A zsidó hitközség tagjai hitközségi adót fizettek, amely felért a háború előtt körülbelül 20 koronával [lásd: kile].

A második világháború előtt a dunaszerdahelyi zsidók általában kereskedelemmel foglalkoztak. A Fő utcán több volt a különböző zsidó bolt, mint a nem zsidó, de a kereskedők között nem volt vita, hiszen a vevő szabadon választhatott, hol fog vásárolni. A városba még a második világháború előtt bevezették a villanyt, a vizet csak később. Úgy emlékszem, hogy a háború előtt kinti vécét használtak a lakosok. Nyékvárkonyon a második világháború előtt petróleumlámpával világított a falusi nép, és kútból húzta a vizet. Nyékvárkonyon keresztül egy betonút vezetett Borsre, ez volt az egyetlen a járásban. A mellékutak természetesen földutak vagy kövesutak voltak. Amikor inaskodtam Dunaszerdahelyen, kövesúton jártam a városba, kerékpáron vagy gyalog. Az út mellett

villanypóznák álltak, én pedig az egyik póznáig futottam, aztán gyalogoltam, megint futottam, és megint lassan mentem, amíg el nem értem a várost. Ha jól emlékszem, a második világháború előtt nem közlekedtek autók a faluban, de egy autóbusz járt Borsányi Nyékvárkonyon keresztül Dunaszerdahelyre. A falusi emberek többnyire lovas kocsival, kerékpárral vagy gyalogszerrel közlekedtek.

Nyékvárkonyon nem volt piac, csak egy kocsmá meg fűszerüzlet, ezért Dunaszerdahelyre jártunk bevásárolni. A dunaszerdahelyi piac a Vásártéren volt. Lovakat, teheneket, élelmiszert, zöldséget, gyümölcsöt, bort és más portékákat árultak ott. A szüleim többnyire olyan árut vásároltak, amit nem tudtak saját maguk kitermelni vagy elkészíteni - például cukrot, sót, ruhaneműt. Amikor egy dunaszerdahelyi divatáruboltban inaskodtam, természetesen ott vették meg a ruhát és a méterárut.

Édesapám, Feldmár Miksa (Maximilián) 1888-ban született Vámosfaluban. A zsidó nevére sajnos nem emlékszem. Az édesanyámat lány korában Gross Katalinnak hívták. 1876-ban született Dunatőkésen [Dunajský Klatov].

Az apám nyolc évig a vámosfalusi elemi iskolát látogatta, majd Tatán tanult. Inasiskolába járt, és egy hentesüzletben inaskodott [Az 1888-ban született apa vagy a hatosztályos elemi iskola után ment tanoncnak, vagy négy elemi elvégzése után polgári iskolát végzett, és utána ment tanoncnak. Lásd: ipariskolák; polgári iskola. - A szerk.]. Nem tudom, hogyan ismerkedtek össze az édesanyámmal, de tény, hogy Vámosfalu nem esett messzire Dunatőkéstől. Valószínűleg a dunaszerdahelyi zsinagógában esküdtek.

A szüleim magyarul beszéltek egymással, de tudtak németül is. Apám nagyon egyszerű zsidó paraszt volt. Parasztruhát viselt, és csizmában járt. Zsinagógába vagy imaházba sosem ment hajdonfűvel, kalapot tett a fejére. A kapedlijét a zsebébe csúsztatta, és csak a templomban rakta a fejére. Édesapám beszédes ember volt. Faluhelyen hosszúnak tettek az esték, és hozzánk gyakran betértek a szomszéd gazdák. Ilyenkor többnyire a gazdaságról és földművelésről beszélgettek. Nem hallottam őket politizálni.

Apám sokszor mesélte, hogy az első világháborúban Doberdóban volt katona. Majdnem az életét vesztette, de szerencséire a bajtársai valamilyen úton- módon megmentették. Apám sérülés nélkül tért haza a frontról.

Apám jószívű ember volt, a falusi nép is szerette. Anyám rendszerint bekötötte a fejét kendővel, amikor imaházba készült. Szigorúbb volt, mint az apám. Legénykoromban imádtam motorozni. Amikor Dunaszerdahelyen inaskodtam, egy ismerősöm kölcsönadta a motorkerékpárját, és azzal hajtottam haza Nyékvárkonyra. Fiatal srác voltam, "ugrificki", olyan, mint most. Anyám kijött az utcára, meglátta, hogy motorkerékpáron ülök. Utánam vágta a seprűt, soha el nem felejttem. Azt kiabálta utánam, hogy "Összetöröd magad, ne próbálj még egyszer azzal hazajönni!".

Apám Nyékvárkonyon hentesmesterséggel és földműveléssel kereste a kenyerét. A nyékvárkonyi házunk udvarán épített egy kis fabódét, ahol a keresztényeknek mérte ki a húst, amely nem volt kóser. Apám Borsányi hozatta a húst, ő csak földarabolta és kimérte. Minden csütörtökön jöttek a vásárlók, fél, negyed kiló húst vettek általában, de volt, aki tíz dekát vásárolt. Apám ezenkívül húsz hold földön gazdálkodott [Az interjú későbbi részéből kiderül, hogy a föld saját tulajdonuk volt. - A

szerk.]. Leginkább búzát, árpát és kukoricát termelt, egy részt saját használatra, másrészt eladásra is. Az édesanyám háztartásbeli volt, de a fűszerüzletünkben is árult. Keményen dolgozott egész életében, hamarosan reumát kapott. Aztán már nem győzte annyira a házimunkákat. Janka nővérem gondozta, és vezette a háztartást.

Szüleim az esküvő után egy ideig Dunatúrákénél éltek, majd Nyékvárkonyon telepedtek le. Egy hosszú családi házat vettek meg, amelyben több szoba és egy konyha volt. Az egyik helyiséget először átalakították kocsmának, majd fűszerüzletet nyitottak benne. A fűszerüzlet után következett az ebédlőszoba, aztán a konyha, két hálószoba, kamra és végül az istálló. Én a bátyámmal, Jenővel [Jenő, szlovákul Eugen. - A szerk.] aludtam egy szobában. A második világháború előtt petróleumlámpával világítottunk, a villanyt csak a háború után vezették be. Fával tüzeltünk. A konyhában eredetileg kemence állt, amelyet később tűzhelyre cseréltek ki a szüleim. A szobákban kályhákban fűtöttünk. A második világháború előtt nem volt fürdőszobánk sem. Egy helyiségbe hordtuk be a kútról a vizet, amellyel mosakodtunk. A háznak tágas udvara volt. Apám az udvaron épített kemencét, amelyben finom kenyeret sütöttünk.

A második világháború előtt tágas udvartartásról gondoskodtunk a szüleimmel és testvéreimmel. Teheneket, lovakat, birkákat és baromfit neveltünk. Apámnak volt egy vagy két lova, mikor hogy, mert lovas kocsival közlekedtünk, és lovakkal szántottuk a földet. Én és a bátyám, Jenő sokat segítettünk legénykorunkban az apámnak. Szántottunk, vetettünk, gondoztuk az állatokat. Minden nap hajnali négy-öt órakor keltünk. Általában két- három tehenet tartottunk. Édesanyám hajnalban megfejtette őket, a tejet szétöntöttük két-, három- és ötliteres alumínium tejeskannákba, és lovas kocsival szállítottuk Dunaszerdahelyre. Egyik helyen öt litert, másik helyen tíz litert vettek, általában tíz-tizenöt litert tudtunk naponta eladni. Apámnak harminc-negyven birkája is volt. Akolban aludtak, ott is teleltek, mert a birka nem fázik. Amikor már megnőtt a bundájuk, apám kihívatott egy embert, aki megnyírta őket. A lenyírt gyapjút rendszeresen eladtuk. Birkáinkat egy pásztor őrizte. Szedlák Ignác negyven-negyvenöt éves korában került hozzánk. Szellemileg egy kicsit visszamaradt. A házban lakott egy kamrában, és velünk étkezett. Koszt, szállás és ruhanemű volt a fizetsége. Amikor deportáltak minket, a községnél dolgozott meg kéregetett a faluban. A második világháború után hazajöttünk Jenő bátyámmal együtt és visszafogadtuk. Ignác hetvenöt éves korában halt meg. Eltemettettük a nyékvárkonyi katolikus temetőben, saját magam öntöttem neki sírkövet.

Az összes bevételt élelemre, ruhaneműre költöttük, föléltek. Legjobban akkor éreztük meg a szegénységet, amikor anyám állapota romlani kezdett, és nem volt pénzünk, amivel megfizettük volna a kezeltetést. A testvéreimmel sokszor kértük a szüleinket, hogy adjunk el a földekből, és küldjük kórházba az anyukát. A szüleim viszont nagyon ragaszkodtak a földekhez, mert apai örökség volt. Nem kívánták, hogy felaprózódjon. A harmincas években egyre nehezebb volt a megélhetés. Nem esett, nagy volt a szárazság, így nagyon rossz termésünk volt, olyan rossz termés nem volt azóta sem. Amikor életbe léptek a zsidóellenes törvények, elvették tőlünk a bevetett földeket, és más aratta le a búzát [1938 novemberében, az első bécsi döntéssel a Trianon előtti Pozsony vm. egy része - így Dunaszerdahely és környéke is - visszakerült Magyarországhoz, Komárom vm.-hez, ilyenformán a Feldmár családot a magyarországi zsidótörvények sújtották. Lásd: zsidótörvények Magyarországon - A szerk.]. Annyira rossz anyagi helyzetben voltunk a második világháború előtt, hogy hitelbe csináltattuk meg a háztetőt, mert beesett az eső. Csak a második világháború után tudtuk a bankban törleszteni az adósságunkat.

Szüleim hébe-hóba átlapoztak valamilyen érdekesebb könyvet, de inkább újságot olvastak. A "Csallóközi lapok" [hetilap] ingyen jártak nekünk, mert Jen? bátyám nyomdász volt. Szüleim héber imakönyvekbe?l imádkoztak, szekrényben tartották ?ket. Nem nagyon jártak bálókba vagy színházba. Szívesen megnézték a színdarabot, amelyet a helyi iskolások adtak el?. Rendszerint a tanár vezette a gyerekeket. A bátyám is föllépett egy színdarabban, talán a János vitézben. Az el?adások nagy eseménynek számítottak. A tanulók az iskolában léptek fel, ahol összejöttek az el?adásra a falusiak.

A szüleim neológ zsidók voltak. Édesapám egyáltalán nem volt vallásos. Egyszer? zsidó ember volt. Nem imádkozott rendszeresen, minden reggel. Néha Nyékvárkonyra érkeztek a dunaszerdahelyi zsidó tyúkászok, akik a baromfit vásárolták fel. Ezek általában nagyon vallásos emberek voltak. Már hajnalban jártak a falut, miel?tt a tyúkokat kiengedték volna a parasztok. Betértek apámhoz is, és együtt imádkoztak tfilinnel. A családban mindenki tudott héberül imádkozni. Édesanyám sem volt túl vallásos. Természetesen a kóser konyhát betartották. Anyám külön tejes és zsíros edényt használt. Engem is gyakran elküldtek a tyúkkal vagy a libával a dunaszerdahelyi sachtplatzra, ahol sakter vágta el éles pengével a baromfi torkát. Csak az az állat számított kósernek, amely azonnal, szenvedés nélkül pusztult el [Ez szép megközelítése annak, hogy mely állat számít kósernek étkezés szempontjából, de a kósierségnek vannak még egyéb kritériumai is. Lásd: étkezési törvények; tréfli; halételek. - A szerk.]. A szüleim minden nagyobb zsidó ünnepet megtartottak. Pénteken este gyertyát gyújtott az anyukám. Úgy emlékszem, két gyertyát gyújtott, de ha valaki meghalt közben, annak az emlékére is gyújtott egyet. Édesanyám barheszt sütött a süt?ben. Pénteken este felvágták gyertyagyújtáskor, apám mindegyik családtagnak adott egy majszet [darabot], és kellemes szombatot kívántunk egymásnak. Nyékvárkonyon hajdanán koldusok is jártak a falut [lásd: snorrer]. A zsidó koldus általában megkérdezte a faluban, hol laknak zsidók, és csak azokhoz mentek. A ruszin [rutén] zsidók nagyon szegények voltak. Emlékszem, hogy egyszer pénteken este nálunk is vacsorázott egy ruszin koldus. Amikor befejeztük az étkezést, ütögette a hasát, majd a kezével a feje felé mutatva dicsérte a vacsorát: "Így jóllaktam." Gazdagabb zsidók pénzt is adtak a koldusoknak. Szombaton sosem dolgoztunk [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Apám rendszerint havdóléval [hávdálá], azaz egy búcsúimával zárta le a szombati ünnepnapot. A szüleim sosem használták a dunaszerdahelyi mikvét. Gyerekkorunkban nagyon szerettük az ünnepeket, mert ilyenkor összejött az egész család, és az édesanyám finomságokat készített.

Jom Kipur el?estéjén kezd?dött a böjt, amely az ünnepnap estéig tartott. A feln?ttek nem ettek egyáltalán semmit, de a gyerekek is hamar megszokták az étkezés tilalmát [A gyerekeknek a rituális feln?tté válásukig (lásd: bár micvá és bát micvá) nem kell böjtölniük. 9-10 éves koruktól azonban fokozatosan hozzá lehet szoktatni ?ket, úgy hogy a nap egy részében böjtölnek. - A szerk.]. Jom Kipur alatt nem végeztünk semmilyen munkát. A nap nagyobb részét a b?si imaházban töltöttük, imádkoztunk.

Újév napján [Ros Hásáná] nem dolgoztunk, imaházba mentünk és imádkoztunk. Otthon ünnepi ebédet és vacsorát ettünk. A sátoros ünnep [Szukot] alatt néha az én szüleim is építettek sátrat, azaz szukát az udvaron. A sátor fából készült, és a tetejére zöld ágakat raktak. Az ünnepi fogásokat a sátorban, kint a szabadban tálalták. Ha valamilyen zsidó járt a faluban, akkor vendégül láttuk a sátorban.

Pészah ünnepére összejött a szülői házban az egész család. Ilyenkor Jenő bátyám is hazajött, aki legénykorában már nem lakott Nyékvárkonyon. Apám szédert készített, és mesélt nekünk arról, hogyan mentek el a zsidók Egyiptomból. Valamelyik gyerek mindig feltett neki egy kérdést a zsidó történelemből, és ő válaszolt rá. A széderedényre [szédertál] petrezselyemzöldet, tojást, sült húst, reszelt almát, diót és tormát raktak külön-külön a szüleim. A torma a zsidók keserű életét jelképezte. A tál közepére sós vizet öntöttek. Édesapám általában magyarul olvasott az Hagadából, hogy mindenki megértse. Pészah alatt maceszt, maceszgombócot és süteményt ettünk. A maceszt a dunaszerdahelyi hitközségtől vásároltuk minden húsvétkor [A Pészahkor fogyasztott macesz vagy pászka különösen szigorú szabályok szerint készül, ezért vásárolták a hitközségtől. Lásd: smire macesz. - A szerk.].

Télen ünnepeltük a Hanukát, amely nyolc napig tartott [Hanuka ünnepe a Gergely naptár szerint novemberre vagy decemberre esik. - A szerk.]. Minden este gyújtottunk egy-egy gyertyát. A gyertyatartót az ablakban helyeztük el. A szülők általában almával, édességgel meg egy kis pénzzel ajándékozták meg a gyerekeket.

Nyékvárkonyon nem épült imaház, ezért a szüleimmel Borsre vagy Dunaszerdahelyre jártunk, de csak a nagyünnepek alatt. A borszi imaház a falu elején állt, jelenleg pékség van az épületben. A borszi imaházat a borszi, nyékvárkonyi és nyárasdi zsidók egyaránt látogatták, mert a zsidó törvény szerint legalább tíz zsidó férfi szükséges az imádkozáshoz és a szertartás levezetéséhez [lásd: minján]. A férfiak egy kisebb helyiségben imádkoztak, egy sakter vezette a szertartást. Ismertem néhány borszi származású zsidót: Steckler, Glatz, Kohn... A szüleim néha Dunaszerdahelyre is ellátogattak, többnyire gyalogszerrel mentek. Természetesen a gyerekeket is magukkal vitték. Amikor inaskodtam Dunaszerdahelyen, magam is eljártam az imaházba.

Nyékvárkonyon keresztény szomszédjaink voltak, egyszer, jóindulatú, rendes emberek. Gyakran meglátogatták egymást a szüleimmel. A bátyámat bújtatták a padlásukon, amikor megszökött a lágerből. Nem árulták el akkor sem, hogy zsidó van a háznál, amikor nyilasok jártak náluk. A szüleim ritkán jártak össze a rokonokkal. Nagyobb ünnepnap alatt sosem utaztunk, inkább köznapon vagy kisebb ünnep alkalmából találkoztunk. Akadtak zsidó ismerőseik Borsön is, ahol az imaházat látogattuk. Néha meglátogattuk őket. A felnőttek az ünnepről vagy a gazdaságról beszélgettek. A szüleim sokat dolgoztak, sosem mentek nyaralni vagy kirándulni. Nem is volt erre nagyon pénzünk. Más volt akkor a világ.

Édesanyám 1940-ben halt meg Nyékvárkonyon. Dunaszerdahelyen temették el a zsidó temetőben. Sajnos nem tudtam a temetésén részt venni, mert nem engedtek haza a munkatáborból [lásd: munkaszolgálat (musz)]. Apám Auschwitzban halt meg 1944-ben.

Apámnak egy bátyja és két lánytestvére volt. Feldmár Ferenc, apám bátyja egy pesti hotelban dolgozott mint szakács. Nőtlen volt. Az első világháborúban tényleg el valamelyik fronton. A vámosfalusi katolikus templomban egy emléktáblát állítottak az elesett katonák emlékére, ott szerepel a neve. Az apai nagymamám kapott utána valami segílyt, amelyből később a többi gyermekeit és unokáit támogatta.

Feldmár Berta, apám húga az 1890-es években született Vámosfaluban. Egy nagyon vallásos zsidóhoz ment férjhez Albárra [Pozsony vm.-ben lévő kisközség volt, 1910-ben 500 főnyi lakossal. - A szerk.]. Grünfeld úr minden reggel, este imádkozott. Hét gyermekük született, de csupán

négynek a nevére emlékszem: Lina, Rozália, Henrik és Ignác. A gyermekek zsidó nevelésben részesültek. Berta néni háztartásbeli volt. Albáron nyitottak egy fűszerüzletet, de nagyon szegények voltak. Egyik fiuk beállt egy gazdához szolgálni. Grünfeldéket 1944-ben deportálták. A hét gyerek közül csak néhányan tértek vissza a koncentrációs táborból. Lina, Rozália, Heinrich és Ignác 1948-ban Izraelbe emigrált, és különböző helyeken telepedtek le. Lina Jeruzsálemben él, Rózsiék meg valamilyen vallásosabb helyen élnek.

Feldmár Rozália 1899-ben született Vámosfaluban. Nyárasdi származású zsidóhoz, Haár Mórchoz ment férjhez. Móríc bácsi Bécsben tanulta ki a képkeretkészítéssel foglalkozó szakmát. Vámosfaluban nyitott egy kis fűszerüzletet, ezenkívül cséplőgép mellett is dolgozott. Tagja volt a vámosfalusi tőzoltó egyesületnek. Haáréknak két gyermekük született, 1924-ben Haár Jóska és 1926-ban Irénke, a leendő feleségem. Az egész családot Auschwitzba deportálták. Jóskának sikerült megszöknie, Vámosfalun bujkált a háború végéig. Irénke is hazatért a második világháború után. Szülei a koncentrációs táborban pusztultak el. 1946-ban feleségül vettem Haár Irénkét, és Vámosfaluban telepedtünk le. Egy ideig velünk élt Jóska is. Egy nagy raktárban dolgozott. Később megnősült. A feleségével, Szekács Irénnel Dunatőkésen [Dunajský Klátov] telepedtek le. Két fiuk született, 1954-ben József és 1957-ben Tibor. Jóska Dunaszerdahelyen halt meg 2000-ben.

Édesanyámnak, Feldmár Miksánénak három lánytestvére volt. Mindannyian [Duna]Tőkésen születtek. Gross Mária, akit Mariska néninek szólítottunk, egy [duna]tőkési zsidó gazdához, Hecht Jánoshoz ment férjhez. Úgy emlékszem, nem voltak nagyon vallásosak. Mariska néni háztartásbeli volt. Még a második világháború előtt megözvegyült. 1944-ben deportálták, és valószínűleg Auschwitzban halt meg. Anyám következő testvérét csak Steinernéként ismertem. A férje biztosító ügynök volt. Négy gyermekük született: Zsiga, Imre, Vilmos és Erna. Steinerné Auschwitzban pusztult el 1944-ben. Anyámnak volt még egy testvére, akit csak Pepi néninek szólítottunk. Egy zsidó fűszereshez ment férjhez, akit Weisznek hívtak. Pepi néni a háztartásról gondoskodott. Hamarosan két fiuk született, az egyik Péter volt. Weiszék sem tartoztak az ortodox hitközséghez. Pepi néni szintén Auschwitzban halt meg.

1915. április 15-én születtem Nyékvárkonyon. Nyolc éven keresztül a nyékvárkonyi katolikus elemi iskolába jártam [lásd: csehszlovák oktatási rendszer]. Többen is voltunk zsidók az iskolában. A Spinner gyerekek is oda jártak, de később, azt hiszem, Pozsonyban tanultak, és én maradtam az egyetlen zsidó gyerek az iskolában. Ennek ellenére sosem éreztem ellenszenvet az osztálytársaim részéről. Egyáltalán nem számított, kinek milyen vallása van, nagyon jó haverokat szereztem. Egyszer vagy kétszer hetente egy katolikus pap tartott az osztályban hittanórát. A katolikus hittan természetesen nem volt kötelező zsidók számára. Szabadon dönthettem, ott maradok-e az órán. A falusi zsidó gyerekek Pozsonyban vagy Dunaszerdahelyen tanultak meg héberül imádkozni. Apám hetente egyszer elkísért egy dunaszerdahelyi szegény zsidóhoz, aki a héber imádságot és a zsidó történelmet tanította nekem. Órabért fizetett neki. Nem nagyon szerettem tanulni, gyakran gondoltam, bár dőlne össze az iskola.

Délután iskolába jártam, délután meg a libáinkat vizettem. Minden nap kihajtottam őket egy közös legelőre. A többi haver is kijárt oda, labdáztunk meg futballt játszottunk. Egy libánk sem veszett el soha. Néha a birkákkal is kimentem.

Amikor betöltöttem a tizenharmadik évet, a dunaszerdahelyi imaházban megtartottuk a bár micvát. Először hívtak fel a Tórához, és először szólítottak zsidó nevemen: Simon. El kellett

olvasnom egy zsidó olvasmányt [Ilyenkor a Tórából olvasnak föl egy részt a hetiszakaszból. - A szerk.], majd imádkoztunk. Otthon egy kis ünnepélyt rendeztek a szüleim. Ünnepélyes vacsorához ültünk a nagyszüleimmel és az unokatestvéreimmel együtt. Sajnos már nem emlékszem, kit?l kaptam ajándékot. A bar micvám óta jeles ünnep alatt rendszeresen felszólítanak a Tórához, ez megtiszteltetés számomra.

Az elemi iskola után három évig inasiskolába jártam Dunaszerdahelyen. Az iskola épülete a Juda Aszád téren állt a zsidó templom mellett. Zsidók és keresztények is látogatták, ott tanultak ki eladónak, péknek, asztalosnak, borbélynak... Az inasiskolában sem találkoztam az antiszemitizmus megnyilvánulásaival. Senki sem csúfolt zsidónak vagy hasonló. Nem voltam valami nagy iskolabarát, nem mondhatnám, hogy lett volna kedvenc tantárgyam. Az osztálytársaimmal folyton valami huncutságon járt az eszünk. Egyszer a suszter tábláját kicseréltük a bábaasszonyéval. Máskor meg a temetkezési vállalat reklámtábláját csentük el, és nekitámasztottuk egy családi ház bejárati ajtajának. Amikor az illet? kinyitotta az ajtót, a tábla bed?lt. Jót mulattunk rajta. Nagyon rendes tanáraink voltak, egyik sem volt zsidó. Egy fiatal, stramm tanárt kedveltem a legjobban, akinek a nevére sajnos nem emlékszem. Különböz? kereskedelmi szaktantárgyakat tanított, és olyan magas volt, hogy alig fért be az ajtón. Jókép? ember volt, és gyakran viccel?dött.

Amikor Dunaszerdahelyen tanultam, albérletben laktam az egyik barátommal, közel az iskolához. A kis szobába alig fért be a két ágy. Az inasiskolában rengeteg havert szereztem, zsidót, keresztényt, volt köztünk egy cigány gyerek is. Nekünk nem számított a vallás. Az osztálytársaim többnyire egyszer? falusi fiúk voltak. Mindannyian inaskodtunk valamilyen boltban. Este nyolc órakor bezártuk az üzletet, és mentünk csavarogni a városba. Éjjel a pékségbe szoktunk betérni friss kiflire, zsemlére. Cukrászdában meg kávéházban is össze-összejöttünk. Jó sorunk volt, mert általában mindegyik helyen inaskodott valamelyik iskolatársunk. Szombaton zárva voltak az üzletek, így otthon, Nyékvárkonyon tölthettem a hétvégét. Szabadid?ben azért elsétáltam a haverokkal Dunaszerdahelyre a lányokhoz.

A nyári szünet alatt apám földjein és a gazdaságunkban dolgoztam. Nem volt nyaralás. Akkor nem úgy éltünk, mint a mostani fiatalok, akik hol itt alusznak, hol ott alusznak. Az apai nagyanyámat félévente kétszer látogattuk meg, leginkább köznapon. Nyékvárkony körülbelül tizenkét kilométerre esett Vámosfalutól, ahol a nagymama lakott. A második világháború el?tt gyalog, kerékpárral vagy lovas kocsival közlekedtünk, így a tizenkét kilométer is nagy távolságnak számított.

Három évig inaskodtam a F?utcán egy dunaszerdahelyi divatáruboltban. A tulajdonosok, Baumei Salamon és Rosenbaum Miklós szintén zsidók voltak. Nagyon kevés keresztény üzlet nyílt a F?utcán, emlékszem, az egyiknek Kovács úr volt a tulajdonosa. A keresztény keresked?k jól kijöttek a zsidókkal. Kés?bb jobb ajánlatot kaptam, és elmentem segédnek egy nagymegyeri méteráruüzletbe [Nagymegyer (Velký Meder) - Komárom vm.-ben lév? nagyközség volt, 1938-ban átmenetileg szintén visszakerült Magyarországhoz az els? bécsi döntéssel. - A szerk.]. Magasabb fizetést kaptam. Ott is zsidó volt a f?nököm, de már nem emlékszem a nevére. A második világháború alatt a zsidó üzleteket bezárták. A zsidóellenes rendeletek szerint zsidó ember nem foglalkozhatott kereskedelemmel [lásd: zsidótörvények Magyarországon].

Dunaszerdahelyen egy ifjúsági szervezetnek voltam a tagja, amelynek a nevére nem emlékszem. Táncestéket, összejöveteleket, el?adásokat és más szabadid?s tevékenységeket szerveztünk.

Hárman voltunk összesen gyerekek a családban. Feldmár Jana n?vérem, akit Jankának szólítottunk, 1911-ben született Nyékvárkonyon. Gyermekkoromban több időt töltöttem vele, mint Jen? bátyámmal. Én voltam a legkisebb gyerek a családban, gyakran vigyázott rám. Amikor fölcsperedtem, sokszor kisegítettük egymást. Janka nyolc évig látogatta a nyékvárkonyi katolikus elemi iskolát. Aztán otthon maradt, nem folytatta a tanulmányait, mert rengeteg munka akadt otthon. Szegény anyám nem gy?zte egyedül a házimunkákat, mert reumás volt. Janka ápolta haláláig.

Jana feleségül ment egy dunaszerdahelyi zsidó fiatalemberhez, akit Reisz Bélának hívtak. A dunaszerdahelyi zsinagógában tartották meg az esküv?t [lásd: házasság, esküv?i szertartás], valószínűleg 1939-ben. Hüpe alatt adta össze ?ket egy pozsonyi rabbi, akinek a nevére már nem emlékszem. A lakodalmat Nyékvárkonyon tartották a szül?i házban. Csak a legközelebbi rokonságot hívták meg. A háború már dúlt, úgyhogy nem volt él?zene. Az ifjú házaspár egy háztartásban élt a szüleimmel Nyékvárkonyon. Az édesanyám már nagyon reumás volt akkoriban, és Janka végezte a legtöbb házbeli munkát. Béla marhakeresked? volt, felvásárolta a marhát, majd továbbadta. Apám nyékvárkonyi istállójában tíz tehén is elfért egyszerre. 1940-ben Jankának és Bélának fiuk született, Janika. Reiszék nem voltak vallásosak, ugyanazokat a zsidó hagyományokat tartották be, mint a szüleim, hiszen egy háztartásban éltek.

1944-ben apámat, bátyámat, n?véremet a kisfiával együtt a dunaszerdahelyi gettóba zárták. El?ször külön utcákban volt a gettó, aztán az összes dunaszerdahelyi és környékbeli zsidót átvitték a zsinagóga udvarába. 1944- ben Auschwitz-Birkenaubra deportálták ?ket. Janka és a kislánya, Janika gázkamrában pusztult el. Apám is Auschwitzban halt meg. Reisz Béla munkaszolgálatos [lásd: munkaszolgálat (musz)] volt a második világháború alatt. Fogalmam sincs róla, hol halt meg a n?vérem férje, nyomtalanul elt?nt.

Jen? bátyám 1912-ben született Nyékvárkonyon. Nyolc évig a nyékvárkonyi katolikus elemi iskolát látogatta. Azután Dunaszerdahelyen járt három évig inasiskolába. A második világháború el?tt Jen?t a Goldstein nyomdában alkalmazták. A Goldstein nyomda nyomtatta a "Csallóközi lapokat" [hetilap].

A bátyámat is deportálták, de ? hazaszökött. A nyékvárkonyi szomszédunk padlásán bujkált egy ideig. A szomszéd ellátta élelemmel is. A falusi nép nagyon rendes volt, senki sem jelentette fel ?t. Néhány hónapon keresztül bujkált a faluban. Több férfit ismertünk, akik beálltak nyilasnak. Egyikük segített Jen?nek. Lehet, hogy azt remélte, hogy a háború után a bátyám megmenti a b?rét. Összesen négy zsidó gyerek bujkált a faluban a bátyámmal együtt. Kiszöktette ?ket egy mez?gazdasági telepre, ahol ástak egy gödröt, és fát meg trágyát hordtak rá. A háború végéig ebben a gödörben húzódtak meg. Egy jó haverunk hazajött a frontról szabadságra, és megkereste a bátyámat. Úgy döntött, nem megy vissza a frontra, ? is a zsidókkal bujkál. Éjjel élelmet hordott nekik hazulról, meg is f?zött. Ritkán merészkedtek ki a gödörb?l, mert a közeli telepen egyfolytában mozgást észleltek. Csak a felszabadulás után derült ki, hogy azok is szökevények voltak.

Jen? a második világháború után a dunaszerdahelyi Jednotában dolgozott, mint hidegkonyha-vezet?. Onnan ment nyugdíjba. Feleségül vette a sógorom, Reisz Béla lánytestvérét. Reisz Janával, akit csak Jankinak szólítottunk. Dunaszerdahelyen ismerkedtek össze. A második világháború el?tt csak polgári esküv?t tartottak, de a háború után megesküdtek Dunaszerdahelyen, a neológ

templomban [A második világháború utáni Csehszlovákiában Szlovákia területén hivatalosan csak ortodox templomok léteztek, ami azonban nem felelt meg a valóságnak. - A szerk.]. A rabbi a hüpe alatt adta össze az ifjú párt. A második világháború után a sógorn?m is a dunaszerdahelyi Jednotában dolgozott mint pénztárosn?.

Két fiuk született, 1946-ban Feldmár László és 1950-ben Feldmár Tibor. Lacika beteg, szellemileg nincs rendben. Megvizsgálták, nem képes el?re gondolkodni, mindent mondani kell neki. Máig az anyjával él itt a szomszédban [Dunaszerdahely]. Tibor Pozsonyban tanult az orvosi egyetemen, sikeres ember, n?gyógyász lett bel?le. Vallásosabb, mint a többi családtag. A dunaszerdahelyi hitközség vezet?ségének a tagja. Mélyrehatóan tanulmányozza a zsidó vallást. Egy galántai zsidó származású leánnyal n?sült meg. Dunaszerdahelyen laknak. Egy fiuk született, aki zsidó nevelésben részesült. Feldmár Péter apja nyomdokaiba lépett, és ? is Pozsonyban volt orvostanhallgató. Jelenleg egy katonai kórházban dolgozik Prágában. Feln?tt korában "malenolták" [lásd: körülmetélés], ugyanis a kommunizmus alatt a szülei ezt nem merték megtenni.

Jen? bátyám 2001-ben halt meg Dunaszerdahelyen. A helyi zsidó temet?ben temették el. Én nem ültém süvet [lásd: gyász, süve], de a felesége és fia nagy valószínűséggel megtartották a gyászt.

A harmincas években már hallottunk Hitlerr?l. Hozzánk is eljutott a hír, hogy Németországban elfogták a zsidókat. Természetesen féltünk, hogy hasonló sors vár ránk, de még mindig bízunk abban, hogy a helyzet mégis valahogy kialakul, és az országunk ellenáll majd. Ha el?re tudtuk volna, mi fog bekövetkezni, biztos védekeztünk volna. Hitlerék nagyon rafináltan oldották meg a zsidókérdést. El?ször a fiatal zsidókat munkaszolgálatba toborozták, és a védtelen öregeket és gyerekeket, akik otthon maradtak, ellenállás nélkül deportálták.

1937-ben bevonultam katonának. Egy évig voltam gépkocsivezet? Olomoucban, Csehszlovákiában [akkoriban Csehszlovákia - A szerk.]. 1938-ban bevonultam a magyar hadseregbe Orosházára. Kés?bb Gy?rbe kerültem, ahonnan Erdélybe vezényeltek. Az egyik hónapban el?léptettek, Újfehértónál [Szabolcs vm.] meg leszereltettek, mert Magyarországon a nyilasok kerültek hatalomra [A nyilasok 1944 októberében kerültek hatalomra, ?t azonban nyilvánvalóan évekkel korábban, a munkaszolgálat megszervezésekor, valószínűleg 1939 nyarán min?sítették át sorozott honvédból munkaszolgálatosnak. Lásd: munkaszolgálat (musz). - A szerk.]. Egy magyar tiszt közölte velem, hogy nagyon sajnálja, de egy új rendeletet adott ki a kormány, amely szerint a zsidókat nem megbízható katonáknak nyilvánították. Attól a perct?l munkaszolgálatos lettem. Akkor éreztem meg el?ször az antiszemitizmust. Egy ideig Dunaszerdahelyen tartottak fogságban. Bezártak minket egy barakkba, ahol korábban lengyár volt, a kastély mellett, ahol múzeum nyílt a második világháború után. Szalmán feküdtünk. Valamilyen tiszt megvert egy munkaszolgálatost, és néhányan nekimentünk. Az egész századot felsorakoztatták, és felszólítottak minket, hogy jelentkezzon önkéntesen az, aki a verekedést kezdte. Persze, nem állt ki senki. Kiválasztottak tíz embert, akiket [Székes]Fehérvárra vittek a börtönbe. 1939-ben Budapestre kerültem a többi zsidó munkaszolgálatossal együtt. Tél volt, és mi az utcákon söpörtük a havat. Budapestre?l még akkor nem deportálták a zsidókat. Néhány lakó megszánt bennünket, és az emeletes házak ablakaiból élelmet dobáltak le nekünk.

Budapestre?l Szentkirályszabadjára [Veszprém vm.] kerültem. Nagyon nehéz volt ott az élet. Voltak jószív? magyar tisztjeink is, de akadtak nagyon rosszak is. Az én véleményem szerint ezt nem lehet általánosítani, mivel gonosz ember ugyanúgy akad a magyarok, mint a szlovákok és a németek

között is. Az egyik tiszt abban lelte örömét, hogy az embereknek megkötözte hátul a kezét, és aztán felhúzatta őket a kezüknél fogva [Ez az ún. kikötés. - A szerk.]. Én még úgy-ahogy tudtam ezen az embertelen helyen létezni, mert beosztottak szerszámot javítani. Kellott a lapát, mert Szentkirályszabadja közelében repültér épült. Később traktort vezettem, mert még 1937-ben megszereztem a hajtásit [jogosítványt]. Könnyebb volt az életem, mint azoknak a munkaszolgálatosoknak, akik a lövészárkokat ásták. A munkaszolgálatos tábor szörnyű egy hely volt. Az emberek latrinákra jártak, mély árokba piszkítottak, amely elött csak egy rúd volt két karóra kifeszítve. Ha beleesett egy gyengébb vagy beteg ember, az ott is pusztult el. Senki sem törődött az emberekkel, pedig magyar katonák felügyeltek ránk. Nagyon sok ember halt meg már ott, Szentkirályszabadján.

Néha számomra értelmetlen dolgok is előfordultak a munkatáborban. Mielőtt elvittek munkaszolgálatba, egy komáromi ember megszólított, hogy vegyek neki Dunaszerdahelyen kölest az állatoknak. Mondtam neki, hol van a városban eladó köles, és ő megvette. Ebből az ártatlan történetből keletkezett Szentkirályszabadján egy zavaros helyzet. Ezt az embert a csendőrök Komáromban kihallgatták. Amikor elárulta nekik, kitől vásárolta a kölest, felelősségre vonták. Fel is kerestek Szentkirályszabadján a magyar csendőrök, hogy mertem valakinek kölest szerezni. Jól megpofoztak, örök emlék maradt. Nem tudom, miért csinálták, de olyan világ volt. Megkérdezték: "Vettél kölest?" Mielőtt válaszoltam volna, akkora pofont kaptam, hogy nekiestem a falnak. A végén a csendőr seggbe rugdalt és elküldött.

A szüleim Nyékvárkonyon maradtak. Nem tudtam velük sehogy sem kapcsolatot tartani, ugyanis megtiltották nekem ezt a köles-ügy miatt. Egyszer csak megéreztem, hogy az édesanyám meghalt. Haza szerettem volna utazni, de a tiszt nem engedett. Utólag kaptam ugyan valamilyen úton-módon értesítést az anyám haláláról, de már késő volt, nem tudtam hazamenni a temetésre.

Szentkirályszabadján még elég jó kondícióban voltam a többi munkaszolgálatos emberhez képest. Egy Borsodi nevezetű százados megszánt, és értem küldött éjjel a barakkba egy katonát, aki elkísért a második zászlóaljba, ahol katona-egyenruhát kaptam. Reggel bemutatkoztam a második zászlóalj parancsnokának, aki a jótevő tiszt ismerőse volt. A második zászlóaljban mindig változott a katonák száma, egyszer voltunk százan, másik nap meg tízen. Mindig összeszedték a frontról a férfiakat, majd beosztották őket jobbra-balra. Elég jól tartottam magamat, mivel én hordtam az élelmet a bajtársaimnak, ezért tudtam rendszeresen enni. Ez mentette meg talán az életemet. Egyszer felsorakoztatták az egész zászlóaljat egy téren, ahol Szálasira kellett esküdni [Szálasira 1944. október 15., a nyilas hatalomátvétel után kellett felesküdni. - A szerk.]. Mindegyik katonától elkérték a katonakönyvét, csak nekem nem volt. A tiszt, aki engem a zászlóaljban hagyott, szabadságra ment éppen. Az új parancsnok sajnálattal közölte velem, hogy a szigorú rendeletek miatt nem szolgálhatok nála, hogy a legközelebbi transzporttal nekem is mennem kell. Mindennek ellenére azt javasolta nekem, hogy annyi élelmet vigyek magammal, amennyit csak elbírok. Egyik este értem is eljött egy katona, kivitt az állomásra. Amikor odaértünk, egy [duna]szerdahelyi ismerősöm nézett ki a marhavagonból. Felszálltam abba a vagonba. Rettenetes volt a látvány. A férfiak nagyon rossz állapotban voltak, a frontról, a lövészárkokból szállították őket. Az élelemmel teli táskám pillanatok alatt kiürült, annyira éhesek voltak ezek az emberek. Minden állomáson, ahol megállt a vonat, a vagonból ki kellett dobálnunk a halottakat. A transzport Mauthausenba tartott.

Éjjel értünk be a mauthauseni koncentrációs táborba, szállást sem kaptunk. Nappal sátrat állítottak, amelyben meghúzódhattunk. Felsorakoztattak minket, és kiválasztották az erősebb férfiakat különböző munkákra. Engem ismét megbíztak az ebédhordással. Az alsó lágerban a politikai ellenségek, kommunisták és orosz foglyok laktak. Ott főzték a kosztot - répalevest, amelyben a répán kívül nem volt semmi. A levest fémedényekben hordtuk szét a táborban. Szereztem magam mellé egy kollégát, aki kábé olyan erős lehetett, mint én. Mindegyik rab egy merőkanállal kapott a levesből. Mindenhol volt egy ember, aki az élelemért volt felelős, és a többieknek osztotta szét a napi adagot. Az egyik lágerban csak tizenkét-tizennégy éves gyerekek laktak. Olyan éhesek voltak, hogy kidöntötték a bajtársam kondérját. Ezért a németek úgy összeverték a haveromat, hogy vérben feküdt, a fejéből és az összes végtagjából dőlt a vér. Rajtam is egy-kétszer végigvágta egy vastag fával. Azt gondoltam, hogy a barátom belepusztul a verésbe, egy fillért nem adtam volna az életéért. A lágerünkben akadt egy zsidó orvos is, aki valahogyan mégis kezelgette a barátomat, aki végül felépült. Aki tehát életre van ítélve, az életben is marad. Ez a haverom most kint él Izraelben. Nekem is megadatott élni. Egyik napon kimentünk egy másik haverommal vizelni. Egyszer csak látom, hogy a földre zuhan, agyonlőtték mellettem. Úgy húztam el onnan. Mauthausenbe sikerült valahogyan túlvészelnem. Onnan 1945 februárjában Gurtzkirchenbe kerültünk [A günskircheni lágerről van szó, amelyet azonban nem februárban, hanem 1945. március 12-én létesítettek. Lásd a szócikket. - A szerk.].

Gurtzkirchenbe [Günskirchenbe] körülbelül húsz-huszonöt kilométert meneteltünk. Menetelés közben mellém lépett egy német tiszt, és azt mondta nekem, hogy vigyázzunk magunkra, mert nemsokára itt lesz az amerikai és az orosz hadsereg, amely felszabadít bennünket. A németek között is akadtak jó emberek, de akadtak természetesen kegyetlenek is. Útközben egy erdőrészen mentünk át, ahol a német katonák két oldalról agyoncsapták azt, akit tudtak, hogy minél kevesebben legyenek. A náci agyonverték a szegény embereket, széthúzták a lábukat, rugdalták, és puskatussal verték őket. Hallottam a távolból az ordítást. Több fiatal zsidóval meg egy leánnyal kikerültük ezt a helyet. Később újra csatlakoztunk a csoporthoz. Gurtzkirchen [Günskirchen] egy "kriminális" hely volt, rosszabb, mint Mauthausen. Még sosem jártam olyan helyen, ahol mindig esett volna - a táborban szinte szakadatlanul esett az eső. Gömbhátú épületekben laktunk, amelyeknek nem volt ablaka, ajtaja sem. Beosztottak ebédet hordani a fertőtlenítőbe. A konyhán csak egy kis répalevest meg tíz deka kenyeret osztottak ki fejenként. A rabok már nagyon le voltak rongyolódva, én miniszter voltam hozzájuk képest, mert jó erőben voltam. Amikor bementem a konyhára az élelemért, mindig tudtam többet hozni, "szajréztam", úgyhogy néhány havernak is tudtam valamivel többet adni. Volt egy rohadt német tisztünk, aki azt élvezte, hogy a beteg vagy a gyenge emberekre uszította a rövid fülű farkaskutyáját. A kutya meg legtöbbször széttépte a szerencsétleneket.

Mivel aránylag erős voltam, járkálhattam a táborban. Rengeteg halott volt. Sokan csak bedőltek a sárba, és ott pusztultak el a földön, senki sem törődött velük. Egyszer csak látom - hasra voltak fektetve a hullák, és a hátsó részükből meg a combjukból ki volt vágva a hús. Odébb meg néhány rab azt sütötte. Annyira éhesek voltak, hogy emberhúst ettek. Aki megette, az életben maradt. Mindenféle embert összehajtottak oda, lövészárkokból, a frontokról. Nagyon siralmas volt már a helyzet.

Amikor már közeledett az amerikai hadsereg, az a tiszt, aki az emberek kínzásában lelte az örömét, megparancsolta, hogy szedjük össze a halottakat. Hát nem akadt összesen húsz ember a több

ezerb?l, akinek maradt volna annyi ereje, hogy valakit is fel tudott volna emelni. Amikor elkezdett cigarettát és kenyeret osztogatni, már sejtettük, hogy megváltozott a világ. Egyszer csak kit?zték a fehér zászlót. Több német megszökött. A rabok elszedték a maradék tisztelt?l a fegyvereket, és sorban agyonl?tték ?ket. Kinyitottunk egy hatalmas raktárt, els?ként bementem oda. Ott állt egy ?r: "Vigyázni kell a raktárra, mert a beteg zsidóknak szükségük lesz majd az élelmiszerre." "Most tör?dsz a beteg zsidókkal?!" Ellöktem, kitörtem az ajtót, és kidobáltam az ablakokat. A raktárban rengeteg csokoládé, s?rített tej, s?rített f?zelékek, húsok voltak. Az élelmet a Vöröskereszt küldte, de természetesen nem kaptunk bel?le semmit. Ledobáltunk a népeknek, amit csak tudtunk. Az volt a baj, hogy az emberek kilencven százaléka tifuszt kapott attól, hogy jóllaktak. Addig nem volt mit enniük, és a hirtelen elfogyasztott nagy mennyiség? ennivalótól megbetegedtek. 1945. május 5-én az amerikai katonák felszabadították a gurtzkürcheni [günskircheni] tábort.

Én is megkaptam a tifuszt. A Hörsching táborba szállítottak. A kórházban levetk?ztettek anyaszült meztelenre. Sokáig feküdtem eszméletlenül. Csomóban hullott ki a hajam. Egy magyar katona takarított ott. Pesti származású volt, én pedig egy darabig munkaszolgálatos voltam Budapesten. Nem tudom, mit talált rajtam. Hát annak köszönhetem az életemet. Ellátott mindig egy kis fölös élelemmel. Mindenhol takarított, így könnyen hozzájutott. Lassan lábadoztam. A magyar katonának volt egy terve, hogyan jussunk haza. Egy vöröskeresztes autóbust akart ellopni, ugyanis Hörsching táborban parkoltak a hatalmas röptéren. Egyszer csak jön, mondja: "Már kinéztem egy autóbust." Meg is mutatta, nagy vörös kereszt volt rajta és egy vas, amelybe bele kellett kapaszkodni, ha fel akart szállni rá az ember. Csak naftát kellett szerezni. Megtudta, hogy zsidó gyerekek felel?sek a hajtóanyagért. Egy bizonyos id? után sikerült egy hordó naftát szereznem, minden nap gurítottam egy darabon, amíg nem jutottam el a buszhoz. Eljött a nagy nap, amikor a haverom szólt nekem: "Mehetünk, már be is gyújtottam a motort. Vagy jössz velem, vagy maradsz." Hát nem volt mindegy. Amerikai katonák vigyázták a kifelé vezet? utat. Ahogy közeledtünk hozzájuk, az egyik katona felállt és intett, hogy mehetünk, mert a vörös kereszt ott volt az autóbussen.

Eljutottunk Linz városába. Engedélyt szerettünk volna szerezni, hogy útközben ne állítsanak meg, mivel az autóbust elloptuk. Érdekl?dtünk, mivel tudnánk hazamenni. Felkerestük a magyar konzulátust, ahol azt mondták nekünk, a vonatok tele vannak, és nem tudnak nekünk semmilyen járm?vet biztosítani. Erre azt feleltem, hogy egy autóbusszal jöttünk ide. A referens felajánlotta, hogy hozzak neki egy névsort, és hazamehetünk. A konzulátus el?tt egy magyar csoporttal találkoztunk. Sokan engedélyre vártak, hogy hazamehessenek, és majdnem összetapostak, amikor kijelentettem, hogy iratkozzanak be a névsorba, mert én hazaviszem ?ket. Körülbelül negyven ember szállt fel az autóbuszra. Egy Karcsai nev? csend?rt is vittünk, aki azt állította, hogy ismerte az édesapámat. Felváltva vezettük a buszt a pesti haverommal. Útközben kétszer is el akarták kobozni a járm?vet, de mivel nem tudták a sok utast máshol elhelyezni, továbbengedtek. Mindegyik faluban, ahol megálltunk, megraktak élelemmel. A haverommal megbeszéltük, hogy otthon szerzünk engedélyt, és fuvarozással keressük majd a pénzt. Nem is sejtettük, hogy a kommunista rendszer ebben akadályozni fog. Amikor Pozsonyba értünk, megláttam, hogy az utcán az unokatestvérem, Haár Irénke gyalogol a barátn?jével együtt. Ócsáig [Nemesócsa, Zemianska Ol?a] sikerült eljutnunk, ott aztán elkobozták t?lünk az autóbust. Én hazatértem Nyékvárkonyra, a barátom meg Pestre.

Jenő bátyám a háború végéig a faluban bujkált. A szülői ház üresen várt bennünket, kirabolták, nem hagytak semmit. Néhány komolyabb holminkat egy rendes falusi ember megőrizte a holokauszt alatt, és a háború után odaadta nekünk. Pozsonyban egy Vöröskereszthez hasonló szervezet segítette a zsidókat. Kaptunk élelmiszerjegyet, egy kis pénzt, fehérneműt és öltönyt is. Lassan újból elindult az élet. Visszakaptuk apám húsz hold földjét, és azon próbáltunk gazdálkodni. Nagyon gyenge voltam, talán csak negyven kiló, alig bírtam a nehéz munkát. Hamar rájöttünk, hogy nem érdemes mezőgazdasággal foglalkozni, és a földeket kiadtuk bérbe a helyi szövetkezetnek. A bátyám a Jednotához ment dolgozni, én pedig az RSD-hez, a gabonafelvásárló üzembe [A Romániai Központi Szövetkezet (Földművelésügyi Raktárszövetkezet) célja segítséget nyújtani a termelőknek a termények - főleg a gabona - raktározásánál és értékesítésénél. A földművelésügyi Raktárszövetkezetek hálózatának kiépítése, műszaki berendezése azonban korántsem felelt meg a földművelésügyi szövetkezetek igényeinek. 1925-ben Szlovákia területén 12, 1945-ben 19 raktárszövetkezet működött, és az ún. Központi Szövetkezetben tömörültek. Ez 1936-ban egyesült a Földművelésügyi Szövetkezeti Gabonaraktárakkal, és így megalakult a Gazdasági Szövetkezetek és a Nyilvános Gabonaraktárak Szervezete. A raktárszövetkezetek munkatársainak kiválasztása teljesen a Szervezettől, tehát az agrároktól függött. Az agrárokat pedig az agrárpárt, 1939 után pedig Hlinka-párt segítségével saját politikai ambícióik elérésére is fölhasználták. 1948. január elsejéig a Szervezetnek 28 kirendeltsége és 12 földművelésügyi Raktárszövetkezete volt. A kommunista párt februári gyűlése után nemzetgondnokság alá helyezték. 1949 végén már 89 raktárszövetkezet volt Szlovákiában. A földművelésügyi Raktárszövetkezeteket 1953-ban államosították. - A szerk.]].

Amikor elvitték nagymamámat és Haárékat lágerba, apai nagyapám, Feldmár József másfél hektár földjét szétosztották a vámosfalui keresztény lakosság között. A földet a háború után sem kaptuk vissza. A háború után vissza kellett volna íratni az apai nagyszüleimre és azután a mi nevünkre. Nem tartottam érdemesnek azt a sok utánajárást e csekély föld miatt, úgyhogy nem is kaptuk vissza.

Sokan Izraelbe menekültek. 1948-ban egy ifjúsági transzport indult a frissen megalakult zsidó államba [lásd: Izrael Állam megalakulása]. Én úgy döntöttem, hogy Csehszlovákiában maradok. Izraelben nem élt semmilyen közvetlen rokonom, akihez kimehettem volna. Egy volt zsidó származású inas társam emigrált Izraelbe, de azzal nem tartottuk a kapcsolatot.

A jövőbeli feleségemmel, Haár Irénkével kicsi korunk óta ismertük egymást, hiszen unokatestvérek voltunk. Apám és Irénke anyja [Haár Mórincé, született Feldmár Rozália] testvérek voltak. A háború előtt szórakoztam természetesen más lányokkal is. Fiatal voltam. 1945-ben a bátyámmal laktam Nyékvárkonyon, de gyakran elmentem Vámosfalura meglátogatni az unokatestvéreimet, akik szintén minden nélkül tértek haza a lágerból. Irénke megtetszett nekem, és megbeszéltem a bátyámmal, hogy elveszem feleségül. 1946-ban házasodtunk össze. Pozsonyban esküdtünk, a zsinagóga udvarában felállították a hűpét. Azt hiszem, húsz pár is esküdött akkor egymás után. A rabbi egy-kettő elintézte minket. Sajnos már nem élt szülő, aki a menyasszonyt a hűpe alá vezette volna a zsidó szokás szerint [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Nem volt pénzünk, hogy lakodalmat szervezzünk, hiszen alig akadt ennivaló. Csak egy kis segílyt és ruhát kaptunk a Joint szervezettől. Elégé fontosnak tartottam, hogy zsidó származású legyen a párom. Többnyire zsidó társaságban mozogtam, apám, anyám zsidó volt, tehát úgy határoztam, hogy zsidó leánnyal nőülök meg. Ötvenkilenc éve boldog házasságban élünk.

A feleségem, Irena Haárová, 1926. május 22-én született Vámosfaluban. Szülőfalujában nyolc elemi osztályt végzett, majd szülei fűszerüzletében segített árulni.

A feleségem bátyját Haár Józsefnek hívták. 1924-ben született Vámosfaluban. Jóska a háború előtt gazdatiszt volt, a háború után nagyraktárban, az állami gazdaságnál dolgozott [A feleséggel készített interjúból kiderül, hogy az 1924-ben született báty a háború előtt még tanult, gazdatisztféle a háború után volt: egy állami gazdaságban felügyelt a munkásokra. - A szerk.]. A második világháború alatt Győrben szolgált a magyar hadseregben, majd elvitték munkaszolgálatra. 1944-ben felszállították egy vonatra, amely Auschwitzba tartott. Jóska megszökött egy [érsek]újvári fiúval együtt. Menekülés közben utánuk lőttek, és az [érsek]újvári fiút eltalálták, meghalt. Jóska hazaszökött Vámosfaluba, és a háború végéig ott bujkált. Egy keresztény család elszállásolta és ételmezte. Nem jelentették fel. Húga [a jövőbeli feleség] és szülei már Auschwitzban voltak. A feleségem mesélte, hogy egy fiatalokból álló transzport érkezett a táborba, és a rabok kiabáltak a vagonról, hogy Haár Jóska megszökött. Így tudta meg, hogy a testvére megmenekült. Jóska egy darabig közös háztartásban élt velünk az apai nagyszüleim házában, Vámosfaluban, majd Dunatúrára költözött. A felesége, Szekács Irén keresztény családból származott. Jóska anyósa azt kívánta, hogy térjen át a katolikus hitre. Azt szerette volna, hogy az unokái keresztények legyenek, és együtt tartsa meg a keresztény ünnepeket az egész család. Jóska teljesítette a kívánságát. 1947-ben vagy 1948-ban esküdtek meg Irénnel a tótkési római katolikus templomban. A lakodalmat Szekácsék házában tartották meg. Két fiuk született, József 1954-ben és Tibor 1957-ben. Mind a kettőt katolikus templomban kereszteltették meg. Haár Józsefné ötvenéves korában halt meg.

Az esküvő után egy ismerősöm beszerzett a felvásárlóüzemhez raktárosnak, gabonafelvásárlónak Vámosfaluban. Százalékra vásároltuk a gabonát, és a feleségem vezette a könyvelést. Rövidesen Vámosfalun kívül Vásárútra, Kültre, Albárra, Dunaszerdahelyre és Pódafára is kiterjedt a megbízatásom. Nap mint nap motorbicikliztem. Amíg a felvásárlóüzemnek dolgoztam, kilenc raktárost csuktak le. Két táskát lopott gabonáért is megbüntették az embert. Szerencsém volt, mert a feleségem nem hagyott hozzányúltni semmihez, ami nem a saját tulajdonunk volt. A többletet is rendszerint leadtuk az üzemnek, mert nem hagyta, hogy eladjuk. Irénke látta, hogyan zárják be egymás után az embereket, és nem akarta, hogy engemet is letartóztassanak. A harminchat év alatt, amit a felvásárlóüzemben ledolgoztam, tizenkét igazgató cserélődött. Később Dunaszerdahelyre kerültem, és vezető beosztásban dolgoztam. A munkásszakszervezetnek voltam a tagja. Magasabb bért és nyolcórás munkaidőt követeltünk. Több kitüntetést is kaptam a cégtől a példás munkámért. 1980-ban mentem nyugdíjba.

A kommunizmus alatt egyáltalán nem vihettem el csak úgy saját használatra gabonát az üzemből. Szigorúan megbüntettek volna. Disznót neveltem, kellett a gabona etetésre. Egyszer beleraktam az autó kofferjába egy mázsa búzát, hogy hazaviszem. Lassan vezettem, egyszer csak kigurult az egyik autókerék. Most mi legyen? Félttem, hogy valami csendőrel áll mellettem, és baj lesz. Egyszer csak megállt mellettem egy kerékpáros fickó: "Mi baja van, Feldmár úr?" Mondom: "Ményk? megvágott, kigurult a kerekem, kicsavarodtak a csavarok." Felajánlotta, hogy segít nekem, és felemeli a kocsit. Mondtam neki, hogy nagyon nehéz. Azt mondta: "Fölemelem én a kocsit, föl is fordítom." Megemelte, gyorsan visszahelyeztem a kereket, visszaraktam a két maradék csavart és leengedte. Azt mondja: "Ez egy rendes kapitalista kocsi. Ebben acél van. Hát alig tudtam megemelni az elejét." Gondoltam magamban, persze hogy nehéz, mikor egy mázsa búza van

benne.

A feleségem a felvásárlóüzemnek könyvelt. Én vásároltam fel a gabonát, zöldséget, gyümölcsöt és ? könyvelt. Vámosfaluban a feleségem végezte a könyvelést, egy másik faluban pedig egy fiatalember. Este összeültek, és összegezték az adatokat. Mindig jöttek minket ellen?rizni, de soha nem találtak semmi hiányt. Rengeteget dolgoztunk. Ez egy állami felvásárlóüzem volt, és ahhoz tartozott minden. A gabonán kívül tejet, tojást és más élelmiszert vásároltunk fel. Az eszünk majd elment. Sok pénz forgott a kezünkben. Amikor már Dunaszerdahelyen laktunk, Irénke egy helyi kristályüzletben dolgozott mint eladón?. A bolt valamilyen állami szövetkezethez tartozott. A munkások kicsiszolták a kristályt, majd Dunaszerdahelyen árusították. A feleségem a kristályüzletb?l ment nyugdíjba 1982-ben. Azóta is dolgozunk, húsz vagy harminc éve foglalkozunk diófelvásárlással. A kommunizmus alatt a Jednota részére, most meg különböz? üzemeknek vásároljuk fel a diót. A télen olyan tizenöt mázsát vettünk és adtunk tovább. Tízkilónként rakjuk ládába, és a cég elviszi.

Két gyermekünk született, egy lány meg egy fiú. A lányom, Katarína Feldmárová, akit Katinak szólítunk, 1952-ben született Vámosfaluban. A dunaszerdahelyi szlovák alapiskolába [általános iskola] írtattuk be. Úgy gondoltuk, ha f?iskolára akar majd menni, akkor meg kell tanulnia rendesen szlovákul beszélni. Az alapiskola után Modrán tanult pedagógiát. Amikor befejezte a tanulmányait, tanítón?ként dolgozott. Jelenleg rajzot is tanít. Jó fizetést kap Pozsonyban.

A fiam, Feldmár Zoltán 1955-ben született Dunaszerdahelyen. Hét-nyolc napos korában körülmetéltették a pozsonyi zsidó kórházban. Szlovák tannyelv? alapiskolát végzett Dunaszerdahelyen, utána a pozsonyi STU-n [Slovenská Technická Univerzita - Szlovák M?szaki Egyetem - A szerk.] tanult ki villamosmérnöknek.

Amikor betöltötte a tizenharmadik évét, Budapesten tartottuk meg a bar micvóját. A zsinagógában Jákob néven szólították a Tórához. Anyai dédapját hívták [Haár] Jákobnak. Otthon, Dunaszerdahelyen szerveztünk egy kis ünnepséget, ahová a legközelebbi rokonok voltak hivatalosak: Jen? bátyám és családja meg a sógorom, Haár Jóska a feleségével és gyermekeivel együtt. Zolikának a bar micvó alkalmából egy aranyláncot ajándékoztunk. "H" bet? lógott rajta, megvan még most is.

Zolinak sok barátja volt. Az egyik iskolatársát ?ubomír Dolgo?nak hívták, feln?tt korában matematikát és fizikát tanított a Komenský Egyetemen, Pozsonyban. Egy ideig miniszter [Munkaügyi és a szociális ügyek minisztere Szlovákiában. - A szerk.]. is volt, nemrég halt meg autóbalesetben. Az egyik nyári szünetben Zolink hazajött a bécsi munkaszolgálatos bajtársamtól, akinél a német nyelvet gyakorolta.

Kiskoruk óta mesélünk a gyermekeinknek a holokausztról. Amikor gondoltuk, hogy már felfogják, elmeséltük nekik, mi történt velünk a második világháború alatt. Most is gyakran emlegetjük, hogy a nagyszül?k [Feldmár Sándor apja és Feldmár Sándorné szülei] koncentrációs táborban pusztultak el. Gyermekkorukban sokszor kérdezték: "Nagymamánk nincs?" Amikor Dunaszerdahely periferiáján élünk, a szomszédban lakott egy kisfiú, aki egyid's lehetett a mi fiunkkal. Együtt játszottak. A szomszéd fiúnak volt egy nagymamája, aki mindig csomagot küldött neki. Zolika gyakran mérgel?dött: "Mikor fogok én a nagymamámtól csomagot kapni?!" Mindig azt követelte. Persze, mondtuk neki, hogy nincs nagymamája.

A gyerekekkel magyarul beszéltünk és beszélünk is otthon. Mivel szlovák alapiskolába járatunk őket, megtanultak perfekt szlovákul és németül is. A bécsi munkaszolgálatos ismerőseimnél is gyakorolhatták a német nyelvet. Nagyünnepeken elvittük őket a dunaszerdahelyi imaházba.

1946-tól Vámosfaluban laktunk a feleségemmel és a bátyjával, Jóskával az apai nagyszüleim házában. A két szobát és a konyhát folyosó kötötte össze. Petróleumlámpával világítottunk. A villanyt csak néhány évre rá vezették be. Az ötvenes években eladtuk a vámosfalusi házat, és Dunaszerdahelyre költöztünk, mert meg akartuk könnyíteni a gyerekek dolgát. Azt szerettük volna, ha Dunaszerdahelyen végzik az elemi iskolát. Vámosfaluban nem volt túlságosan jó a közlekedés, alig akadt buszjárat, ezért vettünk egy kis házat a város szélén. A házban elől volt egy szoba, azután következett a konyha, és megint egy szoba. A házikóhoz egy kis udvar is tartozott. 1966-ban, amikor már jobban kerestem, egy dunaszerdahelyi keresztény orvostól megvettem ezt a háromszobás házat, amelyben máig lakunk. A házban egy hálószoba, konyha, fürdőszoba, ebédlő és egy gyerekszoba volt. A konyhához hozzáépítettünk egy kis mellékhelyiséget. Zolika fiunk a gyerekszobában aludt, a lányunk meg az ebédlőszobában. Ritkábban tartózkodott otthon, amikor már Modrán [magyarul: Modor - a szerk.] tanult.

Személyesen nem voltam nagy könyvrajongó, de a feleségem azért szeretett olvasni. A kommunizmus alatt Irénke tagja volt a magyar könyvbarátok klubjának. Minden hónapban küldtek neki valamilyen magyar könyvet, kortárs irodalmat. Egyszer elolvasta, aztán félre lett rakva. A regényeket kedvelte leginkább. Magyar újságot, az "Új Szó"-t fizettük el. A szlovák újságokat is néha-néha átfutottuk, és az érdekesebb cikkeket elolvastuk. Jelenleg is az "Új Szó"-t olvassuk, a szlovák újságok közül pedig leginkább a SME napilapot.

Nagyon ritkán mentünk el szórakozni, színházba, mert sokat dolgoztunk. Amikor Vámosfaluban laktunk, többször néztünk meg Dunaszerdahelyen egy színdarabot, mint amikor már a városban éltünk. Olyan kis bricskán jártunk be Dunaszerdahelyre. Egyszer voltam a dunaszerdahelyi moziban, akkor már itt laktunk a város szélén. Magam ültem az egész moziban meg hat cigány gyerek, aki úgy szökött be. A fiamat minden évben elküldtük pionírtáborba. Amikor a Zoli már nagyobb lett, eljártunk a feleségemmel együtt autóbusszal Balatonalmádiba.

A kommunizmus alatt legalább tizenkét autót cseréltem ki egymás után. Imádtam motorozni meg autót vezetni. 1937-ben szereztem meg a hajtásimat. Többnyire használt autót vettünk, mert újra sosem jutott pénzünk. Rosszabbnál rosszabb járgányok voltak: kodák, Renault... Az első autóm el nem felejttem - Praga Piccolo. Az egyik autómnak minden szszel berakattam az ablakait, nyáron meg kivertem az üveget, mert nem lehetett lehúzni. Olyan autót is vettem, ami egytengelyes volt, nem volt sebességszabályozója. Középett volt egy fogaskereke, azt hajtotta a motor. Elfordult, hogy eltörött a tengely egyik fele, mert ahogy tértem, meg- megfeszült, és letörött az egyik kerék. Elre néztem, csodálkozok, mi gurul elttem. Hát a saját kerekem volt. Máskor meg siettem reggel a munkába, Topolino autóm volt. Elöl volt a haubnija [Föltehetően a 'Haube' szó változata, a motorház fedele. - A szerk.], ami letakarta a ventillátort. Nem akart begyúlni a motor, hiába kurbliztam. "Nahát, fél hét van, mennem kell!" Hétre az állomáson kellett lennem, mert én osztottam el a munkát. "A mennyk? üsse meg!" Nem gyulladt be. Ott laktunk a város szélén, messze volt az állomás. Kurbliztam, levettem a haubnit, letettem az autó elé. Végül mégiscsak beugrott a motor. Beszálltam gyorsan a kocsiba, és ahogy elindultam, átmentem a haubnin, jól összegörbítettem. Betettem a járgányba, és úgy siettem munkába. Aztán a munkások

kalapácsolták ki nekem a haubnit.

A háború után kevés rokonunk maradt. Adlerékkal tartottuk a kapcsolatot. Második unokatestvéreim voltak, Nádszegről [Trstice] származtak, de elmentek Galántára, ahol hentesüzletet nyitottak. Amíg éltek, néha összejártunk. Legtöbb barátomat a munkahelyemen szereztem, a dunaszerdahelyi felvásárlóüzemben. Az emberek ismertek, mert Nagymegyertől Somorjáig jártam eladásokat tartani a szakszervezettől. Havonta egyszer beszéltem a munkásoknak mezőgazdaságról és felvásárlásról. Többen ismernek meg az utcán, mint amennyi embert én felismerek. Öt éve Pozsonyba vagy Komáromba szoktam utazgatni. Van egy nyugdíjazott mérnök barátom, aki Somorja mellett lakik. Együtt utazunk Pozsonyba ilyen börzére, amely pénteken szokott lenni. Körbenézünk, vásárol egy kis zöldséget, és hazajövünk. Nemrég egy használt rádiót vettem ott csupán 50 koronáért [50 szlovák korona a mai (2005) árfolyam szerint kb. 350 forint - A szerk.].

A háború után a feleségemmel az alapvető zsidó hagyományokat úgy-ahogy betartottuk. Ma már nem tartjuk be szigorúan a kóser étkezést. Kizárólag szárnyashúst fogyasztunk, nem eszünk disznóhúst. Megtartjuk a nagyobb zsidó ünnepeket, a húsvétot [Pészah], Hanukát, Jom Kipurt... Rendszerint megemlékezünk halott szüleinkről is [lásd: Jahrzeit]. Pénteken gyertyagyújtással üdvözljük az eljövendő szombatot. Általában négy gyertyát gyújtunk - kettőt az én szüleim, kettőt a feleségem szülei emlékére. A gyertyagyújtás alatt szétosztom a barheszt a jelen levő családtagoknak, mindenki kap egy majsztet [darabot]. Jom Kipur napján rendszerint böjtölünk. Ilyenkor a nap nagyobb részét a dunaszerdahelyi imaházban töltjük. Csak a nagyon idős zsidók - mint például én - térnek haza hamarabb. A Pészah alatt rendszerint ellátogatott hozzánk a feleségem bátyja, Jóska is. Mivel ő ismerte legjobban a zsidó szertartásokat, ő szokta nálunk vezetni a szédert [Emlékezzünk rá: Jóska sógora kitért, és anyósa kívánságára fölvette a római katolikus vallást. - A szerk.]. Néha Izraelből is eljöttek a rokonok, elfordult, hogy hatan ültek az ünnepien megterített asztalnál. Nagyon szép szédertálunk van. A nagy tálcán kisebb edénykéket helyezünk el. Ezekbe sült húst vagy csibenyakat, tojást, petrezselyemzöldet rakunk, almát és tormát reszelünk. Az almát dióval keverjük össze, így készül a hároszet [lásd: máror; széder]. A tál közepére sós víz kerül. A szédert máig megtartjuk. A feleségem általában húslevest talál maceszgombóccal.

A Jahrzeitot mindig megtartjuk, összejövünk az imaházban, és a halottakért imádkozunk. Kimegyünk a zsidó temetőbe, és méceszt rakunk a sírra. Otthon is gyújtunk gyertyát a halottaink emlékére. Amikor valaki meghal, egy galántai zsidó készíti fel a halott testét a temetésre [lásd: holttest előkészítése a temetésre]. Dunaszerdahelyen egyszer fakoporsóban temetik az elhunytakat [A mai temetkezési szokás annyiban különbözik a közelmúltban még élő hagyományos szertartástól, hogy az elhunytat gyalulatlan fából készült koporsóban helyezik nyugalomra, nem pedig egyenesen a kiásott sírgödörbe teszik. A koporsó aljából hiányzik egy deszka, így a zsidó hagyományoknak megfelelően az elhunyt teste érintkezik a földdel. - A szerk.]. A keresztények virágot visznek a temetőbe, a zsidók pedig követ helyeznek a sírra. Hajdanán a zsidók ugyanis olyan helyre temetkeztek, ahol a homokot szétfújta a szél, ezért raktak a sírokra követ. A zsidóság ezt a szokást máig is tiszteletben tartja.

Jeles ünnepnapokon rendszerint elmegyünk a dunaszerdahelyi imaházba. Az imaház épülete a Bacsák utcában található, még a második világháború előtt épült. Ebben a nagy imaházban a férfi

és a női rész külön van. Egy pozsonyi rabbi vezeti a szertartást.

Katalin lányom 1973-ban egy zsidó fiatalemberhez ment férjhez. Pavol Kovár jobban beszél szlovákul, mint magyarul. Dunaszerdahelyen csupán a polgári esküvőt tartották meg. Az egyik munkaszolgálatos barátom segítette elintézni, hogy a pesti zsinagógában is megesküdhessen a fiatal pár. Rabbi adta őket össze hüpe alatt, de sajnos a nevére már nem emlékszem. Magas, szép ember volt. A menyasszonyt az édesanyja és a jövőbeli anyósa vezette a hüpe alá. Lakodalom helyett csak vacsorát szerveztünk valamelyik pesti szállodában. Az ünnepi étel nem volt kóser, mert akkoriban már nem tartottuk be a kóser konyhát.

Az esküvő után egy darabig Dunaszerdahelyen laktak, Kati a helyi alapiskolában tanított. A vejem a pozsonyi BEZ-ben kapott állást [BEZ, azaz Bratislavské elektrotechnické závody - Pozsonyi Elektrotechnikai Vállalat - A szerk.]. Az üzem transzformátorok gyártásával foglalkozik, Pali jelenleg vezet beosztásban van. A vejem az üzemtől lakást kapott a pozsonyi Petrálkában [magyarul Ligetfalu - A szerk.], elköltöztek. Huszonkét éve laknak Pozsonyban. A lányomnak jó állása van, egy alapiskolában dolgozik. Rajzot is tanít.

A lányoméknél Pozsonyban beiratkoztak a zsidó hitközségbe, és fizetik a hitközségi adót. Pészah alatt maceszt és kóser bort kapnak a hitközségtől. Nagyünnepek alatt elmennek imaházba. Tavaly [2004-ben] mi is Pozsonyban tartottuk a húsvétot. Befizettünk a pozsonyi hitközségbe, ünnepi vacsoránál imádkoztunk a többi résztvevővel. Nagyon jól éreztük magunkat, és úgy döntöttük, hogy idén is a lányommal ünnepelünk. A pozsonyi hitközségbe többnyire nálunk fiatalabb zsidók járnak. Nekünk viszont vannak a városban ismerőseink, akiket szívesen meglátogatunk.

Katinak két lánya született. Andrea harmincegy éves, Rita huszonhárom éves. Az unokáim zsidó nevelésben részesültek. Az idősebbik unoka, Andrea Svájcban él. Egy jugoszláv lakástervezőhöz ment hozzá, akit Slavnićnak hívnak. Nem élnek a zsidó hagyományok szerint, ha jól tudom. Andrea gyógytornász. Két gyereke született: Maximilián három éves, a fiatalabbik, Charlie pedig tíz hónapos. A férjével németül és szlovákul beszél.

A fiatalabbik unokám, Kovár Rita Pozsonyban tanul pedagógiát. Vallásosabb, mint a nővére, betartja a kóser konyhát. Egyáltalán nem eszik húst, és a zsíros ételt sem keveri tejessel.

A fiam elektromérnökként dolgozott a dunaszerdahelyi lengyárban, ahol később igazgatóhelyettes lett. Egy alkalommal a cég kiküldte Németországba gépekért. Zoli megvette a gépeket, hazaküldte őket, és meg külföldön "felejtette magát". Már huszonhárom éve él Németországban [1982-ben disszidált], Kölnben telepedett le. Nem is sejtettük, hogy ez lesz a vége. Nem árulta el nekünk, hogy mit forgat a fejében, mert nagyon szeretett bennünket, és meg akart kímélni a szomorúságtól. Amikor kint maradt Németországban, kicsit nehezteltek rám a munkahelyemen. A nővérenek azért elárulta, és a sógorom, Jóska fiai is tudtak róla, mert kölcsönkérte tőlük a motorbiciklit, hogy elbúcsúzhasson a haverjaitól. Bíróságra hívtak minket az ügy miatt. Zoltánt egy évre ítélték, és elkobozták a kis Fiat autóját is [A disszidenseket Magyarországon is és Csehszlovákiában is elítélte az igazságszolgáltatás, távollétükben is. A nagyobb értékű ingóság elkobzása mellett - legalábbis Magyarországon - ingatlanvesztésre is ítélték őket, vagyis hátrahagyott lakás- és egyéb ingatlanuk az államra szállt. - A szerk.]. Nem kaptunk kiutazási engedélyt. Zolival telefonon tartottuk a kapcsolatot. Hosszú idő után találkoztunk Balatonon, Magyarországon. A feleségemmel és Zita menyem szüleivel együtt kiengedtek minket

Magyarországra. Kay unokám még nem volt a világon.

Fiamnak volt egy barátnője, Zita, aki mint gyógytornász dolgozott a dunaszerdahelyi kórházban. Egy alkalommal két hétre Jugoszláviába mentek a kórháztól. Zita megismerkedett egy német házaspárral. Odaadta nekik minden értékes holmiját, aranyat, mindent, hogy vigyék Németországba. Kiutazott a házaspárral, és felhívta a fiamat. Zoltán elment érte, és együtt éltek aztán egy táborban. Rajtuk kívül több lengyel lakott azon a helyen. Kaptak külön szobát, nagyon lassan tudtak lábra állni. Zita először pékségben dolgozott éjjelente, mert nappal nem adtak munkát a bevándorlóknak, majd egy mosodában dolgozott éjjelenként. Nem volt egyszer az életük. Az utcán hentezgethettek volna, nem érdekelt volna senkit. Senki sem kérdezte, mit esznek. Zita hamarosan elhelyezkedett egy kórházban mint gyógytornász. Zoli viszont négy évig járt iskolába, tovább kellett képeznie magát. Aztán felvették a Bayer cégbe gépeket gondozni. Legalább egy évig tanította a német mérnököket. Én is jártam abban az osztályban, ahol tanított. A gyárban volt egy hatalmas helyiség, amelyben huszonnégy mérnök fért el. Az üvegfalú irodájából irányította az embereket. Sokat gürcölt, míg ezt az állást megszerezte. Nagyon jó fizetést kapott. Nagyon jó állás volt, csak az volt a baj, hogy azt hallgatta, hogy egy bevándorolt dirigál a németeknek. Egyszer elhatározta magát, hogy otthagyja ezt a munkát, és önállósítja magát, vagy beáll más munkahelyre. Fölmondott, de egy éven keresztül nem tudott állást szerezni, csak a felesége keresett. Jelenleg vállalkozik. Automatizációs projekteket készít. Többen is beadnak valamilyen projektet az üzembe, de csak egy kapja meg a munkát.

A fiam és a menyem talán Belgiumban vagy Hollandiában házasodtak össze, mert valamilyen oknál fogva Németországban nem teheték meg. Most már német állampolgárok, de a szlovák állampolgárságot visszavonták tőlük. A fiuknak viszont szlovák állampolgárságot írtak be a németek, amikor megszületett. Zita anyja katolikus, apja meg református volt. Megegyezett a fiammal, hogyha lányuk születik, megkereszteltetik, de ha fiuk lesz, zsidó lesz az apja után.

Az unokám, Kay Feldmár Kölnben született egy zsidó kórházban, azt hiszem, 1987-ben. Egy rabbi rögtön "megmalenolta" [körülmetélte]. Amikor be akart lépni a zsidó hitközségbe, a pesti zsidók nem ismerték el a brit miláját [körülmetélés]. Újra kellett hogy megmészék Budapesten. Az unokám bár micvóján sem vehettünk részt a kommunizmus alatt, mert nem kaptunk kiutazási engedélyt. A feleségemmel aranyláncot küldtünk neki ajándékba.

Kay olyan óvodába járt, ahol többségben voltak a zsidó gyerekek. Az alapiskola után német tannyelvű állami gimnáziumot látogatott. Még nem döntötte el, milyen főiskolára fog menni. Eredetileg orvos akart lenni, de azt mondta a feleségemnek, amikor itt volt utoljára, hogy megváltoztatta a véleményét. Németországban ugyanis elbocsátják a német orvosokat, mert a bevándorló orvosok kevesebb pénzért elvállalják ugyanazt a munkát. Kay nagyon jó tanuló, ügyes srác. Több nyelven beszél: magyarul, németül és angolul. Magyarul olyan szépen beszél, mint a pestiek. A zsidó történelmet ugyanis Budapesten tanulta.

Az unokám rendszerint elkíséri az apját a zsinagógába. A fiam zsidó, a felesége pedig keresztény templomba jár. Néha betérnek a párjuk templomába is. Kay tudatában van, hogy az édesapja zsidó és az édesanyja keresztény. Az édesanyja minden péntek este gyertyát gyújt. Az unokám vezeti apjával együtt az imádságot. Megtartják a keresztény ünnepeket is. A karácsonyt rendszerint Dunaszerdahelyen, a menyem anyjánál töltik, ahol karácsonyfát díszítenek. Természetesen meglátogatnak minket is, nálunk megünnepeljük a Hanukát.

Kay tíz-tizenegy éves korában tért át a zsidó hitre. Több mint egy évig tanult Budapesten a rabbi intézetben [rabbiképz?]. Nagy nehezen fogadták be a zsidók. Izraelben kellett vizsgáznia a zsidó történelemből és vallástanból. Az imádságot kívülről-belülről kellett tudni. Kay szorgos volt, nagyon szerette volna, hogy befogadják. Végül sikerült neki. Kölnben több zsidó fiúval, lánnyal járt össze. Többször töltötte a nyarat Szarvason, egy zsidó ifjúsági táborban. Most már ? vezeti Kölnben a gyerekeket a zsidó hitközségben.

Az unokáink előtt sem maradt titok, hogy a második világháború alatt lágerban voltunk, és hogy több családtagunk ott halt meg. A kis hároméves dédunokánk [Maximilián] is minden alkalommal követeli a feleségemtől, hogy mutassa meg a karját, amelyre egy sorszám van tetoválva. Aztán meg kell mutatnia a másik karját is, és mindig el kell neki magyarázni, miért nincs tetoválás a másik karján is.

Az 1948-as kommunista hatalomátvétel egyáltalán nem érintett. Nem volt számomra meglep?. Az ember megszokta, az élet ment tovább. 1948-ban megalakult a zsidó állam. Személyesen nem nagyon érintett minket, mert nem állt szándékunkban Izraelbe menni. Semmilyen közeli rokonunk nem élt kint, aki várt volna minket. Azért a zsidó állammal kapcsolatos híreket mindig meghallgattam, és máig követem a rádióban vagy a tévében. Ez minden, nem szoktam politizálni. Az 1968-as események sem foglalkoztattak különösképpen [lásd: Prágai tavasz (1968)].

Volt egy Zoltán nevű zsidó kollégám, aki hivatalnokként dolgozott a Dunaszerdahelyi Gabonafelvásárló Központban. Legényember volt, és nem tartozott a vallásos zsidókhoz. 1968-ban megnyílt egy rövid időre az osztrák határ. Ez a Zoli fogta magát, és kiment Izraelbe. Kiriját Moskirban telepedett le. Először műtrágyagyárban dolgozott mint munkás. Később megtanult ivritül, iskolába járt, és vezet? beosztásba került. Jól keresett, onnan ment nyugdíjba. Még mindig dolgozik, egy kórházban nyilvántartást vezet a betegekért. Teljesen ingyen csinálja, csak azért, hogy elfoglalja magát. Egyedül él, mert a felesége meghalt. Máig is tartjuk a kapcsolatot. A feleségemmel 1987-ben [Mint a feleséggel készített interjúból kiderült, az 1987-es úton nem vett részt a feleség. - A szerk.] és 1996-ban utaztam ki Izraelbe. Először Kölnbe mentünk a fiamhoz. Németországból repültünk Izraelbe, mert akkoriban tilos volt Csehszlovákiából a zsidó államba utazni. Összesen kétszer látogattam meg Zoltán barátomat. Jóformán az egész országot bejártuk, ? fizetett mindent. Mivel nem annyira ismerte Izraelt, elintézett számunkra egy taxit, amelyet egy bennszülött sofőr vezetett. A taxisofőr mindent megmutatott nekünk, amit érdemes volt Izraelben megtekinteni. Megnéztük az emlékműveket, jártunk a Jad Vasemben [lásd: Jad Vasem Intézet] és a Siratófalnál Jeruzsálemben. Meglátogattuk a szent helyeket [lásd: szent helyek], a Jordán folyónál és a Holt-tengernél is voltunk. Izraelben vannak olyan helyek, ahol többnyire magyar zsidók élnek. Kibucban is jártunk. A kibuc egy önálló szövetkezet, amelyben az emberek felváltva különböző munkákat végeznek. A koszt, a ruhanem?, a szállás és az orvosi ellátás biztosítva van. Tetszett, ahogyan étkeznek ott a zsidók. Több asztalról lehetett választani a gazdag kínálatból. Burgonyát, tésztát, különböző fogásokat tálaltak. Annyit ehetett az ember, amennyit csak akart, és abból, amit kívánt. Az emberek önállóan, szabadon, komolyabb gond nélkül élhettek a kibucban. Sokan kibucban kezdték az új életet, és amikor jobb állást találtak, eltávoztak onnan. Zoltán kollégám egy jól menő kibucban lakott és dolgozott eleinte, de nem bírta ezt az életmódot. Személy szerint sem tudom elképzelni, hogy én ott élnék. Véleményem szerint a kibucban nem tudják a munka eredményét teljes mértékben értékelni. Nem mindenki alkalmas mindenfajta munkára. Nem érthet mindenki például a fejéshez.

Izraelben akkor él jól az ember, ha szerencséje van. Ha nekem is szerencsém lenne, én is el tudnám képzelni, hogy ott telepednék le. Minden azon múlik, hogyan érvényesül az ember, mihez ért. Izraelben is élnek rossz emberek, jó emberek, betörők, úgy, mint máshol. Viszont ott nem láttam annyi részeg embert, mint másutt, mert a zsidók nemigen isznak.

Az 1989-es fordulat [lásd: bársonyos forradalom] már nem nagyon érintett engem, mert már régen nyugdíjas voltam. Azt gondoltam, hogy a szegény ember továbbra is szegény marad, és a gazdag ember ugyanúgy gazdag lesz. Ez így volt mindig. Ma is van egy olyan osztály, amelyik gürcöl, és van egy olyan réteg, amelyik nagyon jól él. A fordulat után szabadabbak lettek az emberek, szabadon utazhat az ember külföldre. A kiutazás tilalma nagy marhaság volt mindenesetre. Most aztán utazhat az ember, csak esetleg nincs pénze hozzá. A kommunizmus alatt az átlagkereset, a megélhetés jobb volt, a nép jobban el volt látva. Könnyebben hozzájutott a pénzhez, és ha nem jutott hozzá, akkor hozzálopta, de volt neki. Egy pár embert becsuktak, mert bűnözők voltak. Akár a szövetkezetben, akár nálunk az üzemben mindegy volt, hogy 3000 korona fizetést kapott az illető vagy 2000 koronát, egyforma elegánsan próbálták a gyerekeiket öltöztetni. Mindenki úgy osztotta be a pénzét, és úgy igyekezett, hogy ne maradjon le a másik után. Az átlagember jobban élt akkoriban. Most meg van egy olyan osztály, amelyik nagyon nehezen él. Vannak olyan szegény emberek, akiknek nincs lakásuk se.

Jelenleg tagja vagyok a dunaszerdahelyi zsidó hitközségnek. Régebben segítettem a szervezési munkákban is, de ma már öreg vagyok ehhez. A hitközségnek természetesen adót fizetünk. Húsvétkor maceszt és kóser bort biztosítanak nekünk.

A feleségemmel egy közeli nyugdíjasklubba is jártunk. Zsidók és keresztények egyaránt összejártak ott. Ma már oda sem megyünk el, mert az öregebbek meghaltak, a fiatalabb nyugdíjasokkal meg nem tudunk annyira beszélgetni.

A Jointtól kaptam egy kis kárpótlást az elszenvedett üldözésért és rabságért a holokauszt alatt. A Claims Conference és Magyarország is fizetett kárpótlást az apámért és a feleségem szüleiért. A legutóbbi népszámláláskor természetesen kitöltöttem az űrlapon, hogy zsidó vagyok.

Az unokáimmal gyakran találkozom. A gyerekeim minden reggel vagy este felhívnak, hogy vagyunk, hogy telt a napunk. Katival minden héten találkozunk. Zoli az ünnepek között megjelenik Dunaszerdahelyen. Képes 1500 kilométert levezetni, hogy láthassa a szüleit. A gyerekek megegyeztek, hogy mivel a lányom itt, Szlovákiában lakik, minden héten köteles a szüleit meglátogatni. Kay unokám, aki Kölnben él, karácsonykor, húsvétkor és a nyári szünetben rendszeresen meglátogat bennünket. Különben vele is szoktunk telefonálni, amikor az apja felhív minket. A dédunokáim Svájcban laknak, ezért többnyire karácsonykor, de hamarabb húsvétra jönnek. A múltkor tíz napot töltöttek nálunk.

Köztünk és a gyerekek között nincs semmilyen konfliktus. Úgy nevelik a gyerekeiket, ahogy akarják. Mi például nem nagyon utazgattunk, nem kirándultunk. A fiam meg azt mondja: "Ha most nem megyek, apám, akkor mikor menjek? Most van valami kis mód rá, elmegyünk." Nem jó, ha belebeszél az ember a gyerekek dolgába, mert azoknak már más nézeteik vannak. Egy zsidó ismerősöm szokta mondani: "Megtanítottam a gyerekeket beszélni, azok meg megtanítottak engem hallgatni."